АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы—1965

Scanned with CamScanner

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү (48-ҹи) бурахылыш

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1965

Scanned with CamScanner

МҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Проф. А. Абдуллајев — Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында 3

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. Мәммәдов — Ибтидаи мәктәбин I—III синифләриндә «Гошасәсли сөзләрин» тәдрисинә даир 18

Н. Күнәшли — Тә'лим әмәјинин мүһүм сәнәди. 24

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Һ. Һүммәтов — Азәрбајчан дилиндә инша јазыларда шакирд мүстәгиллијини вә мүшаһидә габилијјәтини инкишаф етдирмәјә даир 30

С. Әһмәдов — V синифдә фонетика бәһсини диалект шәраитиндә нечә тәдрис едирәм. 37

Р. Әсәдов — Мәктәб грамматикасы фәннинин нәзәри әсасларынын мәнтигля олан әлагәсинә даир 51

Ф. Ағајева — Азәрбајчан дилиндә јарымчыг чүмләләрин бә'зи типләри һаггында 61

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Һ. Рәсулов — Шакирдләрин нитгинин инкишафында бәдии парчаларын әзбәрләнмәсинин әһәмијјәти 72

Р. Мустафајева — Мән әдәбијјаты шакирдләрә нечә севдирирәм 80

Ј. Јагубов — Инша јазыларда гаршыја чыхан чәтинликләр вә бунларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында . . 85

Д. Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә көзәллик һиссини нечә инкишаф етдирирәм , ... 93

Ә. Ибраһимов — Лирик әсәрләрин тәдриси тәчрүбәсиндән . 100

З. Әлијева — Сәрбәст мөвзуларда јазылан иншалар һаггында 104

Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик 112

1965-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар 121

Scanned with CamScanner

МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Мүәллимин нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран амилләр. Мүәллимин нитгинә мүвәффәгијјәт газандыран амилләр тәхминән ашағыдакылардыр:

1) нитг үчүн лексик васитәләрин сечилмәси;
2) нитгдә дәгиг вә ајдын тәләффүзүн олмасы;
3) нитгин сәлис вә ифадәли олмасы;
4) шифаһи нитг мәдәнијјәтинин тәләбләрини көзләмәк;
5) нитгдә сөзүн әһәмијјәтини көзләмәк;
6) нитгин интонасијасы.

Нитг үчүн лексик васитәләрин сечилмәси. Дил, һәр бир мәтбу әсәрин вә ја шифаһи чыхышын ән мүһүм үнсүрләриндән биридир. Она көрә мүәллим дәрс дејәркән вә ја синиф (аудиторија) гаршысында чыхыш едәркән, јахуд да мәгалә јазмаг истәркән динләјичи вә ја охучуларын сәвијјәсини мүтләг нәзәрә алмалыдыр.

Мүәллим өз нитгини вә јазачағы мәгаләни дил чәһәтчә дүзкүн формалашдыра билмәк үчүн лексик васитәләр сечмәји бачармалыдыр.

Мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә он минләрлә сөз вардыр ки, бунлар бизә фикримизи даһа дәгиг ифадә едә билмәк үчүн бөјүк имканлар верир. Буна көрә дә елә етмәлијик ки, нитгдә ишләтдијимиз сөзләр үслуби чәһәтдән бир-биринә ујғун кәлсин.

Нитгдә бөјүк нөгсанлардан бири, орадакы чох сөзлүлүкдүр; јә'ни, данышыгда ағыр вә узун чүмләләр ишләтмәк, чүмләпәрдазлыг етмәкдир.

Нитгдә сөзчүлүк (узунчулуг) бә'зән өзүнү кичик чүмләләрдә дә көстәрир. Мәсәлән: ашағыдакы чүмләләрә диггәт едәк:

1) «Ганунсуз олараг дөвләт әмлакыны дағытмаг олмаз...» (мәкәр дөвләт әмлакыны дағытмаг гануни ола биләрми?);

Scanned with CamScanner

2) «О, өз өлүмүндән габаг чох хәстәлик кечирди...» (мә'лумдур ки, онун хәстәлији башгасынын өлүмү илә әлагәли дејилди);

3) «Өз мә'рузәсиндә о, изаһ етди ки,...» (шүбһәсиздир ки, о, башгасынын мә'рузәсиндә изаһ едә билмәзди);

4) «Она мәнзил вермәк үчүн әлагәдар әризә јазмағы мәсләһәт көрдүләр» (бурада, әлагәдар сөзү јерсиздир).

Јахуд күндәлик данышығымызда белә чүмләләр ишләдирик: «јанвар ајында истираһәтә кедәчәјәм» (бурада ајында сөзү артыгдыр); «заводда 460 нәфәр фәһлә ишләјир» (бурада, нәфәр сөзү артыгдыр); «Сона фермада јүз баш чүчә јетишдирмишдир (бурада, баш сөзү артыгдыр) вә с.

Бөјүк јазычы А. П. Чехов бу хүсусда данышаркән демишдир ки: «Јазмаг сәнәти сөзләри ихтисар етмәк сәнәтидир».

Бир чох јазычы, алим вә педагоглар һәмишә, артыг сөз ишләтмәдән фикри гыса сөјләмәји мәсләһәт билмишләр. Онлар мүһазирә вә ја мәгаләнин дилини чанландырмаг, она ифадә гүввәти вә парлаглыг вермәк үчүн дилин мүхтәлиф нөвлү фразеоложи вә тәсвир васитәләриндән истифадә етмәји хүсуси гејд етмишләр.

Фразеолокија—мүәјјән мә'наны, адәтән, образлы сурәтдә билдирән вә там бир фикри өзүндә әкс етдирән ифадә вә сөз бирләшмәсинә дејилир ки, бура—илк нөвбәдә, идиоматик ифадәләр дахилдир.

Идиоматик ифадә—тәркиб һиссәләринә бөлүнмәси мүмкүн олмајан вә башга дилләрә ејнилә (јә'ни, там мә'насы илә) тәрчүмә едилә билмәјән ибарәләрә дејилир; мәсәлән: бу ишдән мәним көзүм су ичмир; көзүм јол чәкир; сәнин үчүн лап бурнумун учу көјнәјирди вә с. кими.

Фразеоложи ибарәләрдән истифадә едиркән, онлары дәгиг вә дилдә олдуғу кими ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлән: «рол ојнајыр», «әһәмијјәти вардыр» кими ифадәләри алаг.

«Ат кәнд тәсәррүфатында јенә дә габагкы кими бөјүк әһәмијјәт ојнајыр» демәк олмаз, бурада, әлбәттә, «әһәмијјәт ојнајыр» дејил, «бөјүк рол ојнајыр» дејилмәли иди.

Нитгдә аталар сөзү вә мәсәлләрин дә јерли-јериндә ишләдилмәсинин мүһүм ролу вардыр. Башга фразеоложи васитәләрин истифадәсиндә олдуғу кими, аталар сөзү вә мәсәлләрин ишләдилмәсиндә дә дәгиглији көзләмәк лазымдыр.

Мәсәлән, бу тәләб, ашағыдакы чүмләләрдә позулмушдур. «Һәр шеји вахтында әксән, дорр[1] битәр». **Дорр** фарсча гијмәтли даш демәкдир. Һәмин сөз тәдричән дилимиздә «дүрр» кими тәләффүз олунмаға башламыш вә јухарыдакы аталар сөзү «Һәр шеји вахтында әксән, дүрр битәр» шәклини алмышдыр. Лакин көрүнүр, сонралар һәмин сөзүн мә'насы бир чохларына ајдын олмадығындан, «дүрр» сөзү тәһриф олунараг, «дүз» шәклиндә ишләнмәјә башламыш вә «Һәр шеји вахтында әксән, дүз битәр» кими позуг вә мә'насыз бир һал алмышдыр.

Шифаһи вә јазылы нитгдә, артыг зәрби-мәсәл шәклини алмыш бир сыра һәкиманә сөз вә ифадәләр (јә'ни, афоризмләр) дә кениш өлчүдә ишләнмәкдәдир.

Кечмишин мәшһур адамлары, көркәмли јазычы вә алимләрин әсәрләриндә олан вә нитгин мә'насыны гүввәтләндирмәјә көмәк едән белә сәрраст вә парлаг ифадәләрдән ситат кими истифадә етмәк олар.

Бә'зән зәрби-мәсәлләр ән мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини чох дәгиг вә сәррас шәкилдә ифадә едә билир; мәсәлән: «Нә түфәнкә чахмагдыр, нә сүнбәјә тохмаг», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Чәкән зәһмәт јејәр балы», «Асланын еркәји, дишиси олмаз!», «Чајын дашы, чајын гушу» вә с.

Шифаһи вә јазылы нитгин чанлы, тә'сирли олмасы үчүн бәдии әдәбијјатдан кәтирилән ситатларын да бөјүк көмәји вардыр. Мәсәлән, Шекспирин «Һамлет» тракедијасындан «Олум, јахуд өлүм!»; Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү» тәмсилиндән

«Олмасајды чаһанда сарсаглар,
Ач галарды јәгин ки, јалтаглар»;

«Гығылчымдан алов» (Одојевски); «Өлүләр!..» (Ч. Мәммәдгулузадә); «Зәманәмизин гәһрәманлары» (Лермонтов) вә с.

Фразеоложи васитәләрә көркәмли сијаси хадимләрин сәрраст ифадәләри дә дахилдир; мәсәлән: «Дин—халг үчүн тирјәкдир» (Маркс); «Аз олсун—јахшы олсун»; «Бир аддым ирәли, ики аддым кери», «Чатмаг вә өтмәк» (Ленин) вә с.

Дилин бәдии тәсвир васитәләриндән бачарыгла истифадә едилдикдә, нитг чох тә'сирли, парлаг вә образлы олур.

Илк нөвбәдә бура, мәчази мә'нада ишләдилән сөз вә ја ифадәләр (тәшбиһ, епитет, метафора, мүбалиғә вә с.), ејни за-

[1] «Бибәхт оланын бағына бир гәтрәси дүшмәз,
Баран јеринә дорр-көвһәр јағса сәмадән»

(Зија Паша).

Scanned with CamScanner

манда мүхтәлиф үслуби прийомлар (сөзләрин тәкрары вә ја бурахылмасы, риторик-натиганә суаллар вә с.) дахилдир.

Азәрбајҹан әдәби дилиндә олан бөјүк имканлар мүәллимә (натигә) ифадә едәҹәји материалын мәзмунуну там әһатә едә билмәси үчүн даһа дәгиг, мәгсәдәујғун сөз вә ифадәләр сечиб ишләтмәјә шәраит јарадыр.

Нитгдә сөзләр дәгиг вә ајдын тәләффүз олунмалыдыр. Мүәллимин синифдә апарачағы мүсаһибәнин вә ја мүәјјән мәсәлә һаггында верәҹәји изаһатын мүвәффәгијјәти, онун шифаһи нитгинин ифадә формасындан чох асылыдыр. Нитгин ифадәли олмасы үчүн дәгиг вә ајдын тәләффүз, дүзкүн интонасија вә фасиләләрдән бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр. Бурада: нитгин сүр'әти, сәсин күчү, тонун инандырычылығы, мүәллимин синифдә алдығы вәзијјәти (онун жести, мимикасы) вә с. бу кими мәсәләләрә дә диггәт едилмәлидир.

Мүәллим учадан, бүтүн синфин ешидәҹәји бир сәслә ајдын, мүмкүн дәрәҹәдә ифадәли вә садә данышмалыдыр. Онун данышығынын тонунда бир инам, јәгинлик вә гүввәт олмалыдыр. Ҹүмләнин мә'насы вә әһәмијјәтиндән асылы олараг, нитгин һиссәләри арасында фасиләләр етмәк вә јери кәлдикҹә, сәс тонуну артырыб-әксилтмәк лазымдыр.

Мүәллимин синифдә тез-тез о тәрәф бу тәрәфә кетмәси, јекнәсәг һәрәкәтләр етмәси вә с. мәсләһәт дејилдир. О, синифдә баш верә биләҹәк һәр чүр хошакәлмәз һәрәкәтләрә гаршы сојугганлы олмалы вә белә һалларда өзүнү әлә алмағы бачармалыдыр. Дикәр тәрәфдән дәрсдә диггәти јајындыра биләҹәк һәр чүр сәбәб, мүәллимә тә'сир етмәмәли вә онун ишиндәки мүвазинәти позмамалыдыр.

Мүәллим өз нитгиндә шаблон-басмагалыб сөзләрдән узаглашмалы; ејни ифадә вә һәтта, ејни сөзләри (әкәр мәсафә е'тибары илә һәмин сөзләр бир-биринә јахындырса) ишләтмәмәјә чалышмалыдыр. Мүәллимин нитги садә вә анлашылачаглы олмалыдыр; о, синиф үчүн чәтин олан сөз вә ифадәләри данышығында ишләтмәмәлидир. Мүәллимин сөзү (нитги) ҹәлбедиҹи олмалы вә бу хүсусијјәт дәрсин сонуна гәдәр давам етмәлидир.

Мүәллимин нитгиндә ән мәс'улијјәтли вә чәтин ҹәһәт, шакирдләрин диггәтини өзүнә ҹәлб етмәсидир. Онун сөзү һәм садә, һәм дә шакирдләрин шүуруна чата биләҹәк дәрәҹәдә ајдын, анлашылан вә ејни заманда мараглы олмалыдыр.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини о заман өзүнә ҹәлб едә биләр ки, онун нитги узун вә јоручу олмасын. Нитгин узунлуғу дедикдә, јалныз вахт нәзәрдә тутулмамалыдыр; бурада илк нөвбәдә, әсас мәзмуна аид олмајан, нитги зибилләјән, артыг, лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәмәси нәзәрдә тутулмалыдыр; Ҹүмләдә артыг вә лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәси динләјиҹиләрин диггәтини позур, онларын марағыны хејли азалдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, нитгдә сөз нисбәтән аз, лакин мә'на, фикир вә һиссләр исә даһа чох олсун.

Нитгин итилији, онун чевиклији дәрсдә шакирдләри сәфәрбәр һалда сахламаға вә диггәтләрини бәһс олунан мөвзу әтрафында топламаға көмәк едәр.

Нитгин мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн әсас ҹәһәт, орадакы фикрин ахыҹылығыдыр. Әкәр данышыгда фикир бир мәсәләдән башга бир мәсәләјә сычрајыб кечирсә, әлбәттә, елә нитги динләмәк чәтин олар. Демәк, нитгин планы елә гурулмалыдыр ки, һәмишә икинҹи фикир биринҹидән, үчүнҹү фикир исә икинҹидән доғмуш олсун.

Ән јахшы нитг садә, ајдын, анлашылан вә мә'налы нитгдир.

В. И. Ленин јазыр ки:

«Һәр бир тәблиғатчынын вә һәр бир тәшвигатчынын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвҹуд динләјиҹиләрә ән јахшы тә'сир көстәрә билсин, мә'лум бир һәгигәти бу динләјиҹиләрә мүмкүн гәдәр даһа инандырыҹы бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа асанлыгла мәнимсәнилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вә мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»[1].

В. И. Ленинин бу сөзләри ејни дәрәҹәдә вә тамамилә мүәллимин нитгинә дә аиддир.

Мүәллимин шифаһи нитгиндә орфоепик нормалара ујғун олан дүзкүн әдәби тәләффүзүн, хүсусән, бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә бир шәраитдә Азәрбајҹан дилинин фонетик зәнкинликләриндән истифадә етмәк лазымдыр. Чүнки нитгимизә хош аһәнк вә ахарлыг верән Азәрбајҹан дили фонетик гурулушунун бир сыра көзәл хүсусијјәтләри вардыр.

Азәрбајҹан сөзләриндә чәтин тәләффүз олунан сәс бирләшмәси, демәк олар ки, јох дәрәҹәсиндәдир; бунун нәтиҹәсидир ки, нитгимиздә мүәјјән бир гәшәнклик вә рәванлыг, сәлислик һисс олунмагдадыр. Азәрбајҹан дилинин фонетик зәнкинликләриндән истифадә едиркән, мүһүм шәртләрдән бири дә орфоепик нормалары, јә'ни нитгдә ајры-ајры сәс вә сөзләрин тәләффүз гајдаларыны көзләмәкдир.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, ч. 17, сәһ. 339.

Scanned with CamScanner

Мүәллимин нитги сәлис вә ифадәли олмалыдыр. Мүәллим Азәрбајҹан әдәби дилинә јахшы јијәләнмәли, нитгдә олан сәһвләр вә әдәби нормаларын позулмасы һаллары илә ардычыл сурәтдә мүбаризә апармалыдыр. О, шакирдләрдә дилә вә нитгин дүзкүнлүјүнә хүсуси бир диггәт вә мәһәббәт һисси јаратмалыдыр.

Мүәллим нитгиндәки интонасијалары практик сурәтдә билмәли вә бу вәрдиши өз шакирдләринә дә газандырмалыдыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллиминин сөз усталығына кәлдикдә о, әдәби-бәдии әсәрләри ифадәли сурәтдә охумағы вә һәтта, ше'р парчаларыны китаба бахмадан әзбәр сөјләмәји бачармалы; мүәллифин әсәрдә ирәли сүрдүјү идејаны вә јарадыҹылыг мәгсәдләрини ачмалыдыр. Мүәллим бүтүн бу мәсәләләрдә дилин аһәнкдар васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәли вә шакирдләрдә гираәтин әсаслары һаггында ајдын тәсәввүр јаратмалыдыр.

Мүәллим һәм әдәби, һәм дә өз шәхси тәәссүратыны, мүшаһидә вә хатирәләрини бәдии (јә'ни, емосионал вә образлы) сурәтдә шакирдләрә сөјләмәји (нағыл етмәји) бачармалы вә һәмин бачарығы шакирдләрдә дә јаратмалыдыр. О, сәрбәст сурәтдә күтлә гаршысында чыхыш етмәји бачармалы вә шакирдләрини дә бу бачарыға јијәләндирмәлидир.

Шифаһи нитг мәдәнијјәтинин тәләбләрини көзләмәк. Шифаһи нитг мәдәнијјәти, һәр шејдән әввәл, данышанын өз нитгинә һабелә башгасынын нитгинә диггәтлә вә тәнгиди јанаша билмәси демәкдир. Шифаһи нитг мәдәнијјәти ејни заманда, мүхтәлиф характерли чыхышларда дилдән истифадә етмәјин јоллары һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмаг, нитгдә рәнкарәнк бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрини ишләтмәји бачармаг демәкдир.

Мүәллим, өз шифаһи нитг мәдәнијјәтини һәмишә артырмаға чалышмагла бәрабәр, шакирдләрин дә шифаһи нитгә диггәтини ҹәлб етмәли вә һәмишә нитг үзәриндә коллектив нәзарәт тәшкил етмәк үчүн шәраит јаратмалыдыр. О, шакирдләрин данышыгда бурахдыглары сәһвләри бачарыгла, мүәјјән бир дәгигликлә арадан галдырмаға чалышмалы вә онларын нитгинин лүғәт зәнкинлији вә грамматик гурулушу үзәриндә ардычыл олараг ишләмәлидир. Шакирдләр ҹанлы сөзә бөјүк бир гајғы вә диггәтлә јанашдыгда, көркәмли јазычы А. Толстојун дедији кими, онлар артыг дәрк едәрләр ки, дил инсан ҹәмијјәтинин чох бөјүк вә мәһсулдар әмәјинин нәтиҹәсидир, о (дил), тәфәккүр силаһыдыр; буна көрә дә диллә елә, бир тә-

һәр рәфтар етмәк, она лагејд мүнасибәт бәсләмәк олмаз; елә бир тәһәр јанашманын өзү: гејри-дәгиг, тәхмини вә јанлыш дүшүнмәк демәкдир[1].

Ана дилиндә сәрбәст вә рәван данышмағы бачармаг, онун ифадә васитәләриндән вә аһәнкдарлығындан нитгдә истифадә едә билмәк, бә'зиләринин дүшүндүјү кими, «тәбиәт веркиси», јахуд анадангәлмә—фитри исте'дад дејилдир. Рәван вә сәлис нитгә јијәләнмәк, дилә диггәтлә јанашмаг вә бу саһәдә чәкилән кәркин әмәјин нәтиҹәсидир. Мәдәни вә сәрраст сөз уғрунда апарылан мүбаризәнин һәлледиҹи амили, ана дилинә даим диггәтлә јанашмагдыр. Она көрә мүәллим, хүсусән, дил-әдәбијјат мүәллими, өз нитгиндә фонетика, орфоепија вә интонасија нормаларыны көзләмәјә диггәт етмәлидир.

Әдәби дил уғрунда мүбаризәјә һәр кәс өз фәрди лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси вә кенишләндирилмәси илә башламалыдыр. Мүәллим шакирдләрә, хүсусән јухары синиф шакирдләринә, лүғәтләрә тез-тез мүраҹиәт етмәләрини, һәмин лүғәтләрлә мүнтәзәм сурәтдә ишләмәји мәсләһәт көрмәлидир. Бу; шакирдләрә ана дилини дәриндән гијмәтләндирмәк, онун түкәнмәз сәрвәтләрә малик олдуғуну өјрәнмәјә имкан јарадар. Инсанын лексикону нә гәдәр зәнкин вә мүхтәлифнөвлү оларса, онун нитги дә бир о гәдәр парлаг вә ифадәли олар. Мүәллим елә етмәлидир ки, шакирдләр Азәрбајҹан сөз јарадыҹылығы системинин чевиклијинә, онун еластики вә зәнкин олмасына практик сурәтдә инансынлар.

Шакирдләр сөз көкләриндән јени сөзләр јарадыркән, һәр јени сөз әмәлә кәтирдикдә ону јахшы дәрк етмәли вә онун мә'на чаларлығыны ачмағы бачармалыдыр. Бундан башга шакирдләрин диггәтини Азәрбајҹан сөзләринин чохмә'налылығына тез-тез ҹәлб етмәк лазымдыр. Бу истигамәтдә апарылан ишләр јалныз чохмә'налылығын ролуну дәрк етмәклә битмир, бурада шакирдләр, ејни заманда, өз нитгләрини дә зәнкинләшдирирләр.

Белә мәшғәләләрдә шакирдләрин диггәтини Азәрбајҹан синонимикасынын кениш имканларына ҹәлб етмәк чох фајдалыдыр. Чүнки дилимиз синонимика илә чох зәнкиндир, онлар (јә'ни, синоним сөзләр) исә һәр бир фәрди нитгә чевиклик вә ифадәлилик верир. Мисал үчүн ашағыдакы синонимләри алаг: јахшы, ә'ла, чох көзәл, гәшәнк, мисилсиз, нөгсансыз, гә-

[1] А. Толстој, Әдәбијјат һаггында, «Советский писатель» нәшријјаты, 1956, сәһ. 228, (русча).

рибә, нәчиб, сон дәрәчә көзәл, валеһедичи, чәзбедичи, чазибәдар, һејранедичи, мәфтунедичи, мәлаһәтли, севимли вә и.

Нитги зәнкинләшдирмәк үзрә апарылан бир сыра ишләрлә бәрабәр, даим дилин грамматик гурулушуна да диггәтлә јанашмалыдыр. Чох заман шифаһи нитгдә сәһв вә јанлышлыг-лар тәкчә чүмлә үчүн сөз сечмәкдә дејил, еjни заманда, чүмлә гурмагда да мејдана чыхыр. Јанлыш гурулмуш нитгдә ән чох тәсадүф олунан сәһвләрә мисал олмаг үчүн ашағыдакылары көстәрмәк олар:

а) **Түфејли сөзләр.** Түфејли сөзләрә нитгдә јерсиз ишләнән мә'насыз сөз вә ифадәләр дахилдир; мәсәлән: демәк, демәк ки, көрүрүк ки, баханда бахыб көрүрүк ки, вә и. Нитгдә тез-тез ишләдилән belә јерсиз сөзләр динләјичини јоруб әсәбиләшдирир. Нитгиндә belә «хәстәлик» олан адамлар, тәәссүф ки, өзләри һәмин нөгсаны һисс етмир вә түфејли сөзләр ишләдиб, нитги зибилләдикләрини онлара көстәрдикдә инчиjирләр.

б) **Вулгаризмләр.** Вулгаризм дилдә ишләнән гејри-әдәби, кобуд сөз вә ифадәләрә дејилир. Онларын нәинки елми-күтләви нитгдә, һәтта бизим ади данышығымызда да ишләдилмәсинә јол верилмәмәлидир. Азәрбајчан шәраитиндә мәдәни мәркәзләрдән аз-чох аралы олан јерләрин шивә вә тәләффүз тәрзләри әдәби дилимиздән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Мәсәлән, Губа диалектиндә: **кедирәм, алырам** әвәзинә **кедәдәм, аладам;** Бакы диалектиндә: **бармаг, атан** әвәзинә **бормаг, атон;** Салјан диалектиндә: **кәләчәјик, кедәчәјик** әвәзинә **кәләчүк, кедәчүк** вә и. ишләдилир. Belә јерли сөзләри (диалектизмләри) ишләтмәк, нитги аз анлашылан вә аз баша дүшүлән бир вәзијјәтә салыр.

Өз тәравәт вә кәскинлијини итирмиш бир сыра басмагалыб вә бајағы (трафарет, шаблон) сөз вә ифадәләр чох вахт ејбәчәр дәфтәрхана дилиндән әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы ифадәләр јалныз belә бир һадисәнин нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр: «мәсәләни ишыгландырмаг», «мәсәлә ирәли сүрмәк», «мәсәләни гәти гојмаг», «лазыми јүксәклијә галхмаг» вә и.

Бә'зән дә мәтбуат сәһифәләриндә вә ади данышыгда бу чүр шаблон, мә'насыз вә јерсиз ифадәләр дә ишләдилир: «Фабрик әсас е'тибары илә ашағы чешидли мәһсуллар һесабына планы долдурмады», «Мејвә јығымы хәтти үзрә һәлә бир чох ишләр көрүлмәмишдир», «Машынлар үчүн деталлар һазырлығында олан ики-үч күн кериләмә адәти һәләлик арадан галдырылмамышдыр» вә с. кими.

в) **Сөзләри јериндә ишләдә билмәмәк.** Чүмлә гурдугда, чох вахт диггәтсизлик үзүндән, бә'зиләри сөзләри јериндә ишләдә билмирләр; бунун нәтичәсиндә дә анлашылмазлыг әмәлә кәлир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмлә вә ифадәләрдә сөзләрин ишләнмә јеринә диггәт едәк:

«О, ја данышмыр, ја кетмир» (нә данышмыр, нә кетмир әвәзинә). «Бу ишдә мәнфи нөгсанлар чохдур» (мә'лумдур ки, мүсбәт нөгсан олмаз). «Ишин чох јарысы јеринә јетирилиб, аз јарысы галыбдыр» (јарынын чоху вә азы олмаз, о, һәмишә бәрабәр олар) вә с.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти әдәби тәләффүзлә чох әлагәдардыр; бу, јазылы нитгдә орфографијанын (јазы гајдаларынын) көрәчәји вәзифәләри шифаһи нитгдә һәјата кечирир.

Биз чыхыш едиркән, чох вахт фикримизи шифаһи нитгин мәзмунуна верир вә онун нә чүр сәсләндијинә диггәт етмирик. Мүәллимин нитгиндәки сәс тону, онун диксијасы нөгсансыз олмалыдыр. Әдәби тәләффүз һәр бир сөздә вурғуну дүзкүн ишләтмәји тәләб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, данышыг заманы әдәби тәләффүздән узаглашмағы динләјичиләр мәдәнијјәтсизлик әламәти кими гијмәтләндирирләр.

Нитгдә сөзүн әһәмијјәти. Биз өз фикримизи ифадә етмәк үчүн сөзләрдән истифадә едирик. Сөз, әдәбијјатын—бәдии сөз сәнәтинин илк үнсүрү һесаб олунур. Әдәбијјат исә Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, һәјат дәрслијидир. Бәдии әдәбијјат сөз сәнәтидир, инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш вә гүдрәтли бир голудур. Инсанларын һәјаты, диләк вә арзулары бәдии әдәбијјатда даһа бариз шәкилдә әкс олунур. Әдәбијјат халгын мә'нәви һәјатына гүввәтли тә'сир көстәрир; о, һәјаты дәркетмә силаһы кими халга ән мүһүм мәсәләләри—мүасир вә кечмиш һәгигәтләри сөјләјир...

Әдәбијјат бүтүн бу нәһәнк ишләри дилин, сөзләрин көмәји илә едир.

Хејир, дилин вә сөзләрин «көмәји илә» јох, дилле вә сөзлә едир!

Бөјүк јазычы Л. Н. Толстој «Сөз үрәјин чырпынтысындан доған бир гығылчымдыр» демишдир. В. В. Мајаковски исә сөзү «инсан гүдрәтинин сәркәрдәси» адландырмышдыр.

Вахты илә М. Горки гејд етмишдир ки, һәр бир китаб она чох гәрибә, јазычы исә чадукәр кими көрүнүр.

Һәгигәтән, гаршымызда чәмијјәтин вә ја мүәјјән бир инсанын һәјатында баш верә биләчәк ән мүһүм һадисәләри олдуғу кими, доғрулугла вә образлы шәкилдә көстәрән бәдии

Scanned with CamScanner

бир китаб варса, демәк дилдә вә сөздә һәр дәфә бу гәрибәлик вә әчаjиблик өзүнү көстәрәчәкдир.

«Сөз» нәдир?

Әкәр һәр һансы бир лүғәтә бахсаныз бу суала тәхминән беләә бир чаваб тапарсыныз: «Сөз нитг ваһидидир, о, фикрин аjры-аjры әшjалар шәклиндә сәсли ифадәсидир». Бу, дүзкүн тә'рифдир. Кәлин индй бөjүк шаиримиз Мәһәммәд Фүзулинин «Сөз» адлы ше'риндә, онун сөзә вердиjи тә'рифә диггәт едәк:

«...Хазини-кәнчинеjи-әсрардыр һәрдәм чәкәр,
Риштеjи-изһарә мин-мин кәвһәри-әсрар сөз.
Олмаjан гәвваси-бәһри-мә'рифәт, ариф деjил,
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, ләвләвү шәһвар сөз...»

Јухарыда «сөзә» верилмиш һәр ики тә'риф доғрудур; лакин бир бахын биз икинчи тә'рифдән нә гәдәр јени шејләр өјрәндик!

Сиз һәмин тә'рифин мә'на көзәллиjинә бир диггәт един, бөjүк сәнәткар шаирин орада мәһарәтлә ишләтдиjи бәдии таблолара бир фикир верин!

Сөз сирләр хәзинәсинин хәзинәдарыдыр; мирварини сапа дүзән кими, о да һәр ан минләрчә сирли кәвһәрләри, jә'ни дәjәрли, гиjмәтли, мә'налы вә һәкиманә фикирләри бир-биринин ардынча зәриф телләрә дүзүр. Мә'рифәт дәнизинин үзүчүсү олмаjан адам ариф деjил, jә'ни, сөз дәнизин дибиндә олан еләә бир инчидир ки, ону тапмаг үчүн мә'рифәт (билик) дәнизинин маһир үзүчүсү олмаг лазымдыр. Сәдәфин тәркибиндә даһа лаjигли инчи олдуғу кими, инсанын да сөзү онун дахили аләминин ифадәсидир.

Диггәтлә мүшаһидә едилдикдә, аjдын олур ки, сөз өз тәбиәтинә көрә һеч заман бир jердә донуб галмыр, о, нәдәнсә һәмишә һәрәкәтдә олмағы, һәрләниб-фырланмағы хаһиш едир, о чанлыдыр вә мәшһур jазычы Блокун дедиjи кими, сөз һәмишә чошгун вә гаjнар бир һәjат кечирир. Сөз jалныз пис лүғәт китабларында кимсәсиз, jалгыз вә тәк-тәнһа галыб jашаjыр. Лакин әслиндә исә о, һәмишә башга сөзләрин чәмиjjәти ичәрисиндәдир; нәдәнсә узаглашыр, нәjә исә jахынлашмаға меjл едир, нәjи исә ишыгландырыр вә еjни заманда өзү, лазым олдугда, башга сөзләрдән ишыг алыр. Буна көрәдир ки, сөз тәкчә бир деjил, бир нечә мә'на дашыjыр; jә'ни о, чохмә'налы олур.

Дилин зәнкинләшмәси jалныз ишләнилән сөзләрин саjыны артырмагла деjил, еjни заманда, сөзләрин мә'насыны кенишләндирмәк jолу илә дә олур. Аjры-аjры чүмләләрдә ишләнән

еjни сөз, мәтндән асылы олараг, мүхтәлиф мә'на верә биләр. Нүмунә үчүн **баш** сөзүнү алаг. Бу сөз мәтн ичәрисиндә ишләдилән башга сөзләрлә әлагәдар олараг, бир сыра мә'на ифадә едә биләр. Мәсәлән: баш чыхартмаг, баш әjмәк, баш галдырмаг, баш вермәк, баша дүшмәк, баша чыхмаг, башдан ашмаг вә с., jахуд **көзәл** сөзүнү алаг: көзәл мәнзәрә, көзәл хасиjjәт (jә'ни jахшы хасиjjәт), көзәл һава (jә'ни сакит вә хоша кәлән һава) вә с.

Сөзләр истәр шифаһи вә истәрсә jазылы нитгдә jалныз мүстәгим, һәгиги мә'нада деjил, еjни заман мәчази (геjри-һәгиги) мә'нада ишләдилә биләр. Мәсәлән, **кәскин** сөзү дилимиздә һәм мүстәгим, һәгиги мә'нада; **кәскин сөз** дедикдә исә, бурада кәскин мәчази, геjри-һәгиги мә'нада ишләдилмишдир.

Нитгдә мәчази мә'нада ишләдилән сөз, өз әсил (һәгиги) мә'насыны дәjишир; чохмә'налы сөзләр еләә бурадан әмәлә кәлир вә сөзүн jени мә'насы башлыча олараг, нитгин бәдии тәсвир васитәси кими истифадә олунур.

Ашағыдакы чүмләләрдә дил сөзүнүн һансы мә'нада ишләдилдиjинә диггәт едәк:

Азәрбаjчан **дили** чох зәнкиндир. **Дил** инсанлар арасында ичтимаи үнсиjjәт васитәсидир. **Дил** вар бал кәтирәр, **дил** вар бәла.

Октаj **дили** ширин оғландыр. О, jаман **диллидир.** Көр бир **дили** нечә чыхыб! Дилим-дилим оласан **дилим! Дилим** динч дурмады. Бура бах, сән кәл бу **дилләри** бир кәнара гоj! Сән нә чүр'әт едиб мәнимлә бу **дилләә** данышырсан? Бура бах еj, **дилини** сахла!

Көрүндүjү кими, сөзләр мәчази мә'нада ишләдилдикдә охучу вә jа динләjичиләрә даһа чох тә'сир көстәрир ки, бу мүһүм лексик-үслуби васитәдән бөjүк сөз усталары, jахуд натигләр мәһарәтлә истифадә едирләр.

Дилин характер чәһәти вә хүсусиjjәти ондан ибарәтдир ки, о, инсан фәалиjjәтинин бүтүн саһәсинә хидмәт едир. Ичтимаи-сиjаси әлагәләрин дәjишмәси, истеһсалын, елм, техника вә мәдәниjjәтин артымы вә инкишафы өз әксини билавасит дилин лүғәт тәркибиндә тапыр; дилин лүғәт тәркибиндә даими бир тамамланма, артма, арасыкәсилмәз бир дәjишиклик әмәлә кәлмәкдәдир.

Бу дәjишиклик: 1) дилдән бә'зи көһнәлмиш сөзләрин дүшмәсиндә (архаизмдә), 2) jени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә (неолокизмдә), 3) дилимизә башга дилләрдән алынма сөзләрин дахил едилмәсиндә (варваризмдә) вә 4) әдәби дилимизә

Scanned with CamScanner

јерли ләһчәләрдән дахил олан сөзләрдә (диалектизмдә) өз ифадәсини тапыр.

Сөзүн дә өзүнәмәхсус әмәләкәлмә вә инкишаф тарихи вардыр. Сөзләр мејдана кәлир вә јашајыр; сөзләр вар ки, кеткедә ишләнмир, көһнәлир вә сырадан чыхмаға башлајыр.

Сөздә бир чох гәрибәлик вә әчаjиблик изләри, көһнә галыгларын әламәт вә нишанәләри мүһафизә олунуб сахланылыр. Көркәмли јазычы С. Маршак бу хүсусда данышаркән: «Бүтүн сөзләрдә һадисәләрин мөһүрү вардыр» демишдир.

Көзәл сөз устасы олан М. И. Калинин бу мәсәләләрдән данышаркән халгы сөз сечмәкдә гызыл вә брилјант ахтаранлара бәнзәдир вә гејд едир ки, халг ән көзәл, тутарлы вә даһијанә сөзләри сечиб көтүрүр, узун илләр боју онлары чилаландырыб тәкмилләшдирир вә мүһафизә едиб сахлајыр.

Өз нитг мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмәли олан һәр бир мүәллим, сөзүн бу бөјүк әһәмијјәтини гијмәтләндирмәли вә онун е'чазкар гүввәсиндән истифадә етмәлидир.

Нитгин интонасијасы. Нитгин интонасијасы дедикдә биз, һәр шејдән әввәл, нитгимизи тәшкил едән, дилин әсас васитәләринин мәчмусуну нәзәрдә тутуруг. Бу, јә'ни нитгин интонасијасы бизә сөзләри даһа ајдын вә даһа там ифадә етмәјә имкан верир.

Адәтән нитгин сәсиндә, јә'ни онун тонунда, данышанын дахили аләми ифадә олунур вә бу исә сөзләрин тәләффүзүндә өз әксини тапыр. Шифаһи нитг инандырычы вә тәбии бир интонасија илә ифадә олундугда о, ән гүввәтли вә тәкмилләшмиш јазылы нитгдә дә чәлбедичи олур.

Бурада бөјүк шаир М. Ј. Лермонтовун ашағыдакы гијмәтли сөзләри јада дүшүр. О, бир мәктубунда бу хүсусда гејд едир ки, јазы заманы сөзләр үзәриндә нотлар гојулса иди даһа јахшы оларды. Чүнки инди мәктуб охумаг портретә (шәклә) бахмаг кими бир шеј олмушдур: бурада нә һәјат, нә дә һәрәкәт һисс олунур...

Бернард Шоу исә Лермонтовун бу фикринә јахын олан ашағыдакы сөзләри сөјләмишдир:

Шифаһи нитгдә «бәли» вә «јох» демәјин 50 јолу (тәрзи) олдуғу һалда, јазыда бунун јалныз бир јолу «бәли» вә «јох» вардыр.

Синиф (аудиторија) гаршысында чыхыш едәркән нитг интонасијасы үнсүрләриндән бачарыгла истифадә олундугда, интонасија зәнкинләшир вә нитг даһа да ифадәли олур.

Нитгин интонасијасы, комплексли бир һадисәдир; о, ашағыдакы дөрд үнсүрүн ујғунлуғуну, онларын һәмаһәнклијини ифадә едир: 1) фасилә (пауза), 2) вурғу, 3) аһәнк (мелодија) вә 4) сүр'әт (темп).

Нитгдә интонасијаны өјрәнмәк үчүн, онун јухарыда көстәрилмиш һәр үнсүрүнү ешитмәк, динләмәк зәруридир. Јалныз бу заман интонасијанын үнсүрләри арасында олан гаршылыглы әлагә анлашылар вә ајдын олар.

Лакин нитг интонасијасынын үнсүрләрини јалныз танымаг вә дујмаг кифајәт дејилдир; онлары практик сурәтдә мәнимсәмәк вә бачарыгла нитгә тәтбиг етмәк лазымдыр.

Нитгин интонасија чәһәтдән ифадәлилији, әслиндә ваһид бир шеј олдуғу һалда, бир-бирилә гаршылыглы рабитәдә олан, лакин һәр бири ајрылыгда өјрәнилмәли ики мүһүм сәбәбә әсасланыр: онлардан бири интонасијанын мәнтигилији, о бири исә емосионаллығыдыр (јә'ни, тә'сирли вә һәјәчанлы олмасыдыр).

Шифаһи нитг һәм мәзмунлу, һәм дә сәсләнмәси вә ешидилмәсинә көрә мәнтиги гурулмалыдыр. Мүәллим чыхышыны диггәтли вә дүшүнүлмүш мәнтиги әсасда гурдугда, шакирдләри јекнәсәг вә јоручу нитгдән азад едә биләр.

Мәнтиги интонасијасынын ики голу вардыр: а) нитгдәки фасиләләрин мәнтиги вәзифәләри; б) вурғунун мәнтиги вәзифәләри.

Нитгдәки фасиләләрин мәнтиги вәзифәләри. Шакирдләр мүәллимин нитгини ајры-ајры сөзләр васитәсилә мәнимсәјирләр; јә'ни, нитг мә'нача бирләшмиш сөз груплары илә мәнимсәнилир. Һәмин мә'нача бирләшмиш сөз груплары, ајры-ајры сөзләри тәләффүз етдијимиз кими, бир јердә сөјләнилир. Хүсуси әдәбијјатда мә'нача бирләшмиш бу груплар нитг тактлары, јахуд синтагмалар адланыр. Адәтән, чүмләдә мәнтиги фасиләләрлә ајрыла билән бир нечә нитг такты олур. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

«Субһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан сакит-сакит ахыб кедәркән, чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр». Бу чүмләни ашағыдакы синтагмалара ајырмаг олар: «Субһ вахты Күр чајы дәрәләрин, мешәләрин арасындан (сакит-сакит ахыб кедәркән) чох гәшәнк вә гәрибә көрүнүр».

Бә'зән, чүмләләри нитг тактларына ајырмагда дурғу ишарәләри иши мүәјјән дәрәчәдә асанлашдырыр. Лакин биз нитгимизи вә ја мүәјјән бир әдәби әсәри әзбәрдән сөјләдикдә, дурғу ишарәләри көз өнүндә олмадығындан, онлардан исти-

Scanned with CamScanner

фадә етмәкдә чәтинлик чәкирик, буна көрә дә чох вахт нитги мә'насына көрә ајырмаг о гәдәр дә асан олмур. Биз бә'зән мә'наја фасиләни дурғу ишарәләринин гојулмадығы јерләрдә, мә'наја көрә едирик. Бә'зән дә әксинә, дурғу ишарәләри гојулмуш јерләрдә һеч фасилә етмирик.

Дурғу ишарәләри гојулмасына бахмајараг, фасилә едилмәјән чүмләләрә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар:

1. Чох вахт гыса мүгајисәләр аид олдуғу сөзлә биркә тәләффүз олунур, мәсәлән: «сәрв ағачы кими, уча», «бал кими, ширин», «күнәш кими, парлаг».

2) Чүмләнин ортасында вә ја сонунда ишләдилән хитаблар өзүндән габагкы сөзлә бирләшир, мәсәлән: «Сәнин адын нәдир, а јолдаш?», «Мәним әзизим, сиз һарада ишләјирсиниз?».

3) Гыса ара сөзләр өзләриндән әввәл кәлән сөзлә гарышыб бирләшир; мәсәлән: «О, дејәсән, һаглыдыр»; «Думанлы һавада, еләбил, јол итиб кетмишди».

Мәнтиги фасиләнин әсас әһәмијјәти, идракымызын ифадәчиси олмасындадыр; мәнтиги фасилә нитг тактынын вәзнинин биркә сәсләнмәсинә имкан верир, онун мә'на әһәмијјәтинин ваһидлијини нәзәрә чарпдырыр.

Фасилә бизә бә'зән ешитмә нәтичәсиндә әмәлә кәлән икимә'налылығы арадан галдырмаға да көмәк едир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләни алаг:

«Чалыш Фикрәт кими керидә галма». Бу чүмләдә мүмкүн олан ики мә'надан һансыны ифадә етмәк истәдијимизә фасилә васитәсилә наил ола биләрик; бурада фасилә ја «чалыш» сөзүндән сонра, ја да «кими» сөзүндән сонра едилмәлидир:

а) «Чалыш, Фикрәт кими керидә галма», бу чүмләнин бир мә'насы; б) «Чалыш Фикрәт кими, керидә галма», бу чүмләнин дә башга бир мә'насы вардыр.

Башга бир мисал:

«О китабы охумаг истәјир». Бу чүмләни дә фасилә васитәсилә ики мә'нада ифадә едә биләрик: әкәр фасилә «о»дан сонра едилмәсә бир мә'на, едилсә башга бир мә'на алына биләр, мәсәлән:

а) «О китабы охумаг истәјир», бурада бир мә'на,

б) «О, китабы охумаг истәјир», бурада исә башга бир мә'на вардыр.

Мәнтиги фасиләләр өз узунлуғу мүддәтинә көрә һеч дә ејни дејилдир; ән узун фасилә сөјләнилән фикрин, рә'јин сонунда едилир вә ирәли сүрүлән мүлаһизәнин битдијини көстәрир ки, буну биз мәнтиги нөгтә адландыра биләрик.

Мәнтиги фасилә әслинә баханда, сөзләри мә'нача даһа ифадәли нитг групларына бөлүшдүрүр, бир-биринә табе едир, һәтта бирләшдирир.

Вурғунун мәнтиги вәзифәләри. Һәр чүмләдә вурғулу бир сөз олур. Белә вурғу чүмләдә мә'нача ән чох лазым олан сөзүн үзәринә дүшүр ки, бу да өз тәләффүз күчүнә көрә башга сөзләрә нисбәтән даһа парлаг верилир. Белә вурғулу сөзләр адәтән шүурлу олараг мәнтиги мүлаһизәләрә көрә сечилир. Демәк, тактлы (вәзнли) вурғу өз тәбиәтинә көрә һәмишә мәнтиги вә мә'нафәргләндиричидир.

Тактлы вурғу чүмлә ичәрисиндә өз сечилмә вә фәргләнмә күчүнә көрә бир чүр дејилдир. Мә'нача сөз нә гәдәр гијмәтли олса, бир о гәдәр парлаг сәсләнәчәкдир. Мәсәлән: «Сакит ајлы кечәләрдә Күр көзәл олур, о, өз бол сулары илә мешә вә дағлар арасындан ахараг, сүр'әтлә ирәли шүтүјүр».

Өз нитг мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмәли олан һәр бир мүәллим: нитг үчүн лексик васитәләрин сечилмәси, дәгиг вә ајдын тәләффүзә наил олмаг, сәлис вә ифадәли нитгә јијәләнмәк, шифаһи нитг мәдәнијјәтинин тәләбләринә риајәт етмәк, нитгдә сөзүн әһәмијјәтини гијмәтләндирмәк вә нәһајәт, интонасијаны көзләмәк кими нитгә мүвәффәгијјәт газандыран амилләрә өз данышығында мөһкәм риајәт етмәјә чалышмалыдыр.

Әлимүрсәл **МӘММӘДОВ**,
Зәрдаб рајонундакы Чаллы кәнд
орта мәктәбин мүәллими.

ИБТИДАИ МӘКТӘБИН I—III СИНИФЛӘРИНДӘ «ГОШАСӘСЛИ СӨЗЛӘРИН» ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Азәрбајчан дилиндә бир сыра гошасәсли сөзләр вардыр. Тәкһечалы сөзләрин ахырында (һисс, фәнн вә с.), икиһечалы сөзләрин әввәлиндә вә ортасында (рәссам вә с.), чохһечалы сөзләрин ортасында (мaариф, мәһәббәт вә с.) сәсләрин узадылмасы илә гошасәсли јазылыр.

Бунлардан икиһечалы вә чохһечалы сөзләрдә гошасәслиси оланлар ибтидаи синифләрдә өјрәдилир. Ибтидаи синифләрдә шакирдләр бә'зән јазы заманы гошасәсли сөзләрин јазылышында сәһвләрә јол верирләр.

Гошасәсли сөзләрин бә'зисинин јазылышы әдәби тәләффүзлә сых сурәтдә бағлы олдуғундан, шакирдләр белә сөзләрин јазылышында тәсадүфи һалларда сәһв едирләр. Мәсәлән, тогга, саггал, мүрәккәб кими сөзләрдә гошасәссизләр (гг, кк) гоша тәләффүз едилир, гоша да јазылыр. Лакин гошасәсли сөзләрин бә'зиси бирсәсли тәләффүз едилдијиндән шакирдләр белә сөзләрин јазылышында чох сәһв бурахырлар. Мәсәлән, мүәллим—мәллим, Сүрәјја—Сүрәја, маһијјәт—маһијәт вә с.

Бундан әлавә шакирдләр бә'зи гошасәсли сөзләрин јазылышында сәс дәјишиклијинә јол верирләр. Мәсәлән, аддым—атдым, једди—јетди вә с.

Демәк, гошасәсли сөзләр вә онларын јазылышыны шакирдләрә өјрәтмәк үчүн әлверишли јоллар ахтарыб тапмаг вә бу мәгсәдлә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәләрини өјрәниб үмумиләшдирмәк чох фајдалы оларды.

Ибтидаи мәктәб програмында I синфин II јарым илиндә «Тәркибиндә ики јанашы сәсли олан сөзләрин јазылышы (шүар, шаир, саат, аилә, мүәллим, театр вә с.) вә онларын һечалара бөлүнмәси»[1], II синифдә «Гошасәсли сөзләрин орфографијасы үзрә чалышмалар»[1]. Ән чох ишләнән гошасәссизли сөзләрин јазылышы (әлли, күллә, сәккиз, сәссиз, доггуз, чидди, једди, аддым, тәјјарә, Сүрәјја, әзијјәт, һәдијјә, гүввәт, әввәл вә с.), III синифдә «Сөз көкләриндә ејничинсли гошасәсли вә гошасәссизләрин јанашы јазылышы»ны[2] өјрәтмәк нәзәрдә тутулмушдур.

[1] Ибтидаи мәктәб програмлары, 1964, сәһ. 29.

Демәли, гошасәсли сөзләрә аид илк мә'лумат I синфин II јарым илиндән башлајараг верилир вә бунлара аид иш сонракы синифләрдә давам етдирилир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, I синифдә «Азәрбајчан дили» дәрслијинин олмамасы вә II синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә гошасәсли сөзләрә аид чалышмаларын верилмәмәси бу мөвзунун тәдрисиндә мүәллимин ишини мүәјјән гәдәр чәтинләшдирир. Она көрә мүәллим һәмин синифләрдә гошасәсли сөзләри өјрәтмәк үчүн әввәлчәдән гошасәсли сөзләрлә зәнкин олан чалышмалар һазырламалы вә дәрс просесиндә ондан сәмәрәли истифадә етмәлидир.

III синфин «Азәрбајчан дили»[3] дәрслијиндә «Гошасәсли көкләр» башлығы алтында 8 тапшырыг верилмишдир. Бунлардан 3-ү (47, 50, 52 нөмрәли тапшырыглар) гошасәсли, 5-и (48—49, 51—53—54 нөмрәли тапшырыглар) гошасәссиз көкләрә аиддир. Габагчыл мүәллимләр јалныз бу тапшырыглардан јарадычы сурәтдә истифадә етмәклә кифајәтләнмир, ејни заманда мараглы чалышмалар сечир, мүхтәлиф үсулларла гошасәсли көкләри вә онлардан истифадә етмәк јолларыны шакирдләрә мәнимсәдирләр. Зәрдаб рајонундакы Чаллы кәнд орта мәктәбин III синиф мүәллими Ә. Кәримовун бу чәһәтдән мараглы иш тәчрүбәси вардыр. О, «Гошасәсли көкләр»и өјрәтмәк үчүн програм материалыны ашағыдакы гајдада бөлүшдүрүр:

1. Гошасәсли көкләр вә онларын јазылышы (47, 50, 52 нөмрәли тапшырыглар, о чүмләдән хәбәрдарлыглы имла) — 1 с.

2. Гошасәссизли көкләр вә онларын јазылышы (48, 49, 51, 53, 54 нөмрәли тапшырыглар, о чүмләдән сечмә имла)—1 с.

3. Гошасәсли көкләрә аид јохлама имла—2 с.

[1] Ибтидаи мәктәб програмлары, 1964, сәһ. 35.
[2] Јенә орада, сәһ. 40.
[3] Р. Рүстәмов, «Азәрбајчан дили», үчүнчү синиф үчүн, Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ. 13—14.

Scanned with CamScanner

Мүәллим гошасәсли сөзләри вә онларын јазылышыны өјрәтмәк мәгсәди илә схемләр вә карточкалар һазырлајыр. Дәрсин кедишиндә бунлардан мүвәффәгијјәтлә истифадә едир.

Ә. Кәримовун III синифдә гошасәсли көкләрә аид кечдији дәрсләриндән бирини нүмунә үчүн веририк. О, «Гошасәсли көкләр» мөвзусунун 2-чи саатында «Гошасәссиз көкләр вә онларын јазылышы» мөвзусуну кечмәк үчүн иши ашағыдакы гајдада планлашдырыр:

1) Шакирдләрин гошасәсли көкләр һаггындакы мә'луматларыны дәринләшдирмәк вә јени мөвзуну изаһ етмәјә башламаг мәгсәди илә гошасәсли көкләри олан шәкилли карточкадан истифадә етмәк.

2) «Гошасәссиз көкләр»и изаһ етмәк вә бу мәгсәдлә схем вә «Орфографик лүғәт»дән истифадә етмәк.

3) Гошасәссиз көкләр вә онларын јазылышыны мәнимсәтмәк вә мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә сечмә имла апармаг.

4) Шакирдләрин гошасәсли көкләрин һечалара бөлүнмәси һаггындакы мә'луматларыны кенишләндирмәк вә мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә «һеча ојун»ундан истифадә етмәк. Ејни заманда дәрсликдә верилмиш гошасәсли көкләрин һечалара бөлүнмәсинә аид 54 нөмрәли тапшырығын тәләбини изаһ етмәк.

5) Шакирдләрин дәрс мүддәтиндәки фәалијјәтләрини нәзәрә алыб гијмәтләндирмәк.

Мүәллим шакирдләрин гошасәсли көкләр һаггындакы тәсәввүрләрини бәрпа етмәк вә онларын сөздә гошасәсли олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк габилијјәтләрини јохламаг үчүн дәрси шәкилли карточкалардан истифадә етмәклә башлајыр. О, саат, тогга, тәјјарә вә күллә шәкли олан карточкалары шакирдләрә көстәрир вә тәләффүз едилмиш сөзләрин дәфтәрә јазылмасыны тәләб едир:

— Бу нә шәклидир? (саат)
— Бу нә шәклидир? (тогга)
— Бу нә шәклидир? (күллә)
— Бәс, бу нә шәклидир? (тәјјарә)

Мүәллим шакирдләрин јазыларыны нәзәрдән кечирир. О, мүәјјән едир ки, шакирдләр «саат, тогга, күллә» сөзләрини дүзкүн јаздыглары һалда, «тәјјарә» сөзүндә сәһв едәрәк «тәјарә» кими јазмышлар. Она көрә мүәллим тәркибиндә гоша «јј» сәссизи олан сөзләр тапдырыр. Мәсәлән, Сүрәјја,

һәдијјә, әзијјәт, әдәбијјат вә с. кими сөзләрин јазылышына аид изаһат верир.

Бә'зән шакирдләр гошасәсли сөзләрдә сәсләрдән бирини бурахыр вә јахуд сәс дәјишиклији едирләр. Мәсәлән, саат—сат; аддым—атдым вә с.

Белә сөзләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини баша салмаг үчүн мүгајисә үсулундан истифадә етмәк фајдалыдыр. Мүәллим Ә. Кәримов гошасәслили көкләрдә сәсләрдән бири бурахылдыгда вә гошасәссиз көкләрдә сәс дәјишиклији едилдикдә әмәлә кәлән мә'на фәргини даһа ајдын баша салмаг үчүн ашағыдакы чүмләләри лөвһәјә јазыр:

1. Атам мәнә бир **саат** алды.
2. Гардашым атама деди:
— Пенчәјим бөјүкдүр, буну **сат**, башгасыны ал.
3. Мән бир **аддым** ирәли кетдим.
4. Душмәнә бир күллә **атдым.**

Мүәллим 1, 2-чи чүмләләрдәки «саат», «сат», 3, 4-чү чүмләләрдәки «аддым», «атдым» сөзләрини бир-бирилә тутушдурараг әмәлә кәлән мә'на фәргини шакирдләрә изаһ едир. Шакирдләр јухарыдакы чүмләләрә охшар нүмунәләр көстәрмәкдә чәтинлик чәкмирләр.

Сонра мүәллим шакирдләрин «Гошасәссиз көкләр» һаггындакы мә'луматларыны кенишләндирмәк мәгсәди илә ашағыдакы схеми лөвһәдән асыр:

Гошасәсли көкләр: саат, мaариф; доггуз, мүрәккәб	
Гошасәслили көкләр: саат, мaариф, аилә.	Гошасәссиз көкләр: доггуз, мүрәккәб, рәссам вә с.

Мүәллим схем үзрә изаһат верир:

— Гошасәсли көкләр ики јерә: гошасәсли вә гошасәссиз көкләрә бөлүнүр. Кечән дәрсимиздә гошасәсли көкләрә аид сөзләр тапыб, «Орфографик лүғәт»инә јаздыныз. Инди дә гошасәссиз көкләрә аид сөзләр тапыб јазачагсыныз.

Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә әввәлчә, көкләриндә гоша «гг» сәссизи олан «тогга, доггуз, диггәт, чаггал, саггыз, саггал» кими сонра башга гошасәссиз көкләрә аид сөзләр тапыб, «Орфографик лүғәт» дәфтәрләринә гејд едирләр.

«Орфографик лүғәт» дәфтәринин тәшкил едилмәси чох

Scanned with CamScanner

əhəmijjətlidir. Шакирдләр өјрәндикләри сөзләри һәмин дәфтәрә јазыр вә лазым кәлдикдә ондан истифадә едирләр.

Профессор А. Абдуллајев ибтидаи мәктәбдә «Орфографик лүғәт»ин тәртиб едилмәсинин әһәмијјәтиндән данышараг јазыр:

«Ибтидаи мәктәбин II синфиндән башлајараг шакирдләрә хүсуси лүғәт дәфтәри дүзәлтмәк вә бүтүн өјрәндикләри сөзләри һәмин дәфтәрә јазмаг адәти ашыланмалыдыр. Бу лүғәтә гејд олунан бүтүн сөзләр орфографик чәһәтчә дүзкүн јазылмалы вә орфографија мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәлидир».[1]

Орфографик вәрдишләрин јарадылмасында өјрәдичи имлалардан истифадәнин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Габагчыл мүәллимләр грамматика вә орфографијанын тәдрисиндә өјрәдичи имлалардан јарадычы сурәтдә истифадә едирләр.

Бу чәһәти нәзәрә алараг, мүәллим дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә сечмә имла апарыр. Бу мәгсәдлә имла мәтнләри мәчмуәсиндән истифадә едир. О, мүәјјән едилмиш мәтнин чүмләләрини диктә етмәздән әввәл, һәр бир чүмләјә диггәт јетириб, гошасәссиз көкләрин сечилиб јазылмасы һаггында изаһат верир. Сонра ашағыдакы мәтни диктә едир, шакирдләр гошасәссиз көкләри сечиб јазырлар.

1. Сәккизинчи синиф шакирдләри бәнналығы вә харратлығы өјрәнирләр. 2. Мән рәссам Сәттар Бәһлулзадәнин әсәрләрини севирәм. 3. Једдинчи синиф шакирдләри тәјјарә модели гајырдылар. 4. Икинчи күллә ачылан кими чаггал јерә сәрилди. 5. Нөвбәтчи бүтүн шакирдләр үчүн мүрәккәб һазырлады. 6. Дәрсдә мүәллимә диггәтлә гулаг асмаг лазымдыр. 7. Әввәл дүшүн, сонра данышш. (Аталар сөзү).[2]

Шакирдләрин мәтндән сечиб јаздыглары «Сәккиз, бәнна, харрат, рәссам, Сәттар, једди, тәјјарә, чаггал, мүрәккәб диггәт, әввәл» кими гошасәссиз көкләр мүәллимин рәһбәрлијилә коллектив шәкилдә јохланылыр вә сәһвләрә дүзәлиш верилир.

Мүәллим шакирдләрин гошасәсли көкләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси һаггындакы билијини мөһкәмләтмәк мәгсәди илә «һеча ојуну»ндан истифадә едир. Белә ки, сөзүн илк

[1] А. Абдуллајев, «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 118.

[2] Ј. Кәримов. «Имла мәчмуәси», ибтидаи синифләр үчүн. Азәртәдриснәшр, 1964, сәһ. 37.

һечасыны мүәллим дејир, чатмајан һиссәсини шакирдләр тамамлајырлар:

— саг...
— саг-гал (саггал)
— тог...
— тог-га (тогга)
— су...
— су-ал (суал)

Сонра бир нечә гошасәсли көкләр (дог-гуз, сәк-киз, са-ат, зә-иф вә с.) лөвһәдә һечаларла јазылыр.

Нәһајәт, шакирдләр ашағыдакы нәтичәјә кәлирләр:

Сәтирдән-сәтрә кечирмә заманы икиһечалы сөзләрдәки гоша сәсин бири әввәлки сәтирдә галыр, о бири исә јени сәтрә кечир. Мәсәлән: саг-гал, сәк-киз, су-ал вә с.

Мүәллим бу нәтичәни бир нечә шакирдә тәкрар етдирир. Сонра дәрслијин 14-чү сәһифәсиндә гошасәсли көкләрин һечалара бөлүнмәси һаггында олан 54 нөмрәли тапшырығын тәләбини изаһ едир, бир нечә сөзүн нүмунәсини верир вә евдә јеринә јетирилмәсини гејд едир. Дәрсин ахырында шакирдләрин бүтүн фәалијјәтини нәзәрә алыб гијмәтләндирир.

Беләликлә, шакирдләр гошасәсли көкләр вә онларын јазылышыны мәнимсәјир вә лазым кәлдикдә белә сөзләрин дүзкүн јазылышындан истифадә етмәји бачарырлар.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, гошасәсли сөзләрин јазылышы орфографик гајдалара табе олмадығындан белә сөзләри грамматик ганун вә орфографик гајдалар әсасында өјрәтмәк олмур. Она көрә бу мәгсәдлә өјрәдичи имлалардан, схем, чәдвәл вә карточкалардан, «Орфографик лүғәт» вә саир васитәләрдән истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Нағы КҮНӘШЛИ.

ТӘ'ЛИМ ӘМӘЈИНИН МҮҺҮМ СӘНӘДИ

Мәктәбли дәфтәри, мүхтәлиф нөвлү јазы ишләринин јеринә јетирилмәси, билик вә бачарыгларын мөһкәмләндирилмәси, тәкмилләшдирилмәси вә билијин јохланылмасы мәгсәдинә хидмәт едир. Дәфтәрин тәмиз сахланылмасы, јазы ишләринин дәфтәрдә дүзкүн јерләшдирилмәси, һәр шејдән әввәл, мүәллимдән, онун педагожи просеси тәшкил етмәсиндән асылыдыр.

Ленин рајонундакы 112 нөмрәли мәктәбин 30 илдән артыг педагожи тәҹрүбәјә малик синиф мүәллими Ү. Һачыбәјова бу хүсусда дејир:

— Мән дәрс илинин әввәлиндән дәфтәрлә рәфтар етмәк гајдаларыны шакирдләрә изаһ едирәм. Илк дәфә әлләринә гәләм алан шакирдләрә дәфтәрин заһири ҹәһәтләринә олан тәләбләри чатдырырам. Бундан әлавә, изаһат заманы кечән илки шакирдләримин дәфтәрләриндән нүмунәләр көстәрирәм. Лакин мән бунларла кифајәтләнмирәм. Һәр јени дәфтәрә кечдикдә һәмин тәләбләри бир даһа ушаглара хатырладырам, онларын истәр синиф, истәрсә дә ев ана дили дәфтәриндә јеринә јетирилмәсинә чидди нәзарәт едирәм. Дәфтәрләрин тәмизлијинә, сәлигәлилијинә һәмишә гајғы көстәрмәклә ушагларын шәхси кикијенасына да фикир верирәм.

Мүәллимләр дәфтәри шакирд ишинин «ајнасы» адландырырлар. Доғрудан да беләдир. Чүнки дәфтәрин һәр сәһифәсиндә шакирдин кечилән материалы нә дәрәҹәдә билдијини, ишә мүнасибәтини мүәјјән етмәк олар.

Ушагларын јазы ишләринин тәһлили һәр шакирдин ишини вә хүсусијјәтини өјрәнмәк үчүн материал верир.

Дәфтәрдә шакирдин бүтүн шәхсијјәти (онун ичрачылығы, мүәллимин тапшырығыны јеринә јетирмәк бачарығы, зөвгү, дәгиглији вә с.) әкс олунур. Бундан әлавә, дәфтәр мүәллимин педагожи ишини өјрәнмәк үчүн дә зәруридир.

Нәһајәт, мүәллимин ишинә мәктәб рәһбәрләри, РХМШ-ын инспектор вә методистләри тәрәфиндән нәзарәт етмәк үчүн дә мәктәбли дәфтәринин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Биз бир сыра мәктәбләрдә I—IV синиф шакирдләринин ана дили дәфтәрләринин вәзијјәти илә таныш олдуг. Һ. Бабајеванын (Б. Сәрдаров адына мәктәб), С. Әлизадәнин (Ленин рајону, 121 нөмрәли мәктәб), З. Сүлејманованын (Жданов рајону, Шаһсевән кәнд мәктәби), З. Дәркаһованын (Имишли, 2 нөмрәли мәктәб), С. Салајевин (Губадлы орта мәктәби) вә башгаларынын дәрс дедикләри шакирдләрин синиф ана дили дәфтәрләри бу ҹәһәтдән диггәтә лајигдир.

Нүмунә мәгсәди илә биз һәмин мүәллимләрин ана дилиндән бир нечә дәфтәрини нәзәрдән кечирдик. Доғрудан да тәмиз дәфтәри вәрәгләмәк, көзәл хәтлә јазылмыш јазылары охумаг нә гәдәр фәрәһлидир! Тәмиз дәфтәрләр, көзәл хәтт, сәлигәли јазылар, диггәтли тәсһиһләр, дүзәлишләр, верилмиш әдаләтли гијмәтләр, мүәллимин нүмунәләри (һәрфләр, һәрф үнсүрләри, бә'зән дә сөзләр вә с.) охуҹуну һејран едир. Белә јазылары охудугҹа һәр сәтирдә, һәр сөздә, һәр һәрфдә һәмин мүәллимләрин нә гәдәр кәркин әмәк сәрф етдикләри ачыг һисс олунурду.

З. Дәркаһованын шакирдләринин јазылары санки бир адам тәрәфиндән көзәл хәтлә јазылмышдыр. Дәфтәрләрин чилди үзсүз вә тәмиздир. З. Дәркаһова деди: «Мән дәфтәрә үз чәкмәји шакирдләримдән тәләб етмирәм. Буну мәсләһәт дә билмирәм. Бә'зи мүәллимләр дәфтәрдән гоша вәрәг чыхарыб онун үзүнә чәкмәјә шакирдләри мәҹбур едирләр. Бу исә тамамилә јолверилмәз бир һалдыр. Мән белә етмирәм. Мүәллимлијә башладығым илк күндән һәлә биринчи синифдән башлајараг дәфтәрә үз чәкмәјә шакирдләрә иҹазә вермирәм. Мәһз она көрә дә иши елә гурурам ки, үзсүз олараг шакирдләрим дәфтәрләрини тәмиз сахлајырлар...».

Мүәллимин дәрс дедији шакирдләринин әксәријјәтинин синиф вә ев дәфтәрләринин үзү тәләб олунан гајдада там вә савадлы јазылмышдыр.

Билкәһ сәккизиллик мәктәбин мүәллими Л. Атамоғланова да З. Дәркаһова кими һәрәкәт едир.

Л. Атамоғланова һәр рүбдә бир дәфә «Тәмиз вә сәлигәли дәфтәр» башлығы алтында синифдә сәрки тәшкил едир. Сәркијә шакирдләрин ән тәмиз, ән савадлы дәфтәрләри гојулур...

Л. Атамоғланова дәрс илинин әввәлиндә һәмин сәркинин мәгсәдини шакирдләрә баша салыр. Синфин бүтүн шакирдләри һәмин сәркидә иштирак етмәјә, дәфтәрләрини тәмиз сахламаға, савадлы вә көзәл јазмаға сә'ј көстәрир.

Scanned with CamScanner

Дәрс илинин ахырында исә дәфтәри ил мүддәтиндә сәркијә гојулан шакирдләр мүәллим тәрәфиндән кичик дә олса мүәјјән һәдијјә илә мүкафатландырылыр.

Л. Атамоғланованын ана дили дәфтәрләри нәинки синиф, һәмчинин мәктәб, рајон сәркиләриндә дә диггәти чәлб едир, һамынын хошуна кәлир. Һәмин сөзләри Л. Атамоғланованын һүснхәт дәфтәрләри һаггында да демәк олар.

Һ. Бабајева шакирдләринин һүснхәтдән илк дәфтәрләри илә сонракы дәфтәрләрини вәрәгләјәрәк деди:

«Бахын, илк һүснхәт дәфтәри илә сонракы һүснхәт дәфтәрләри арасында нә гәдәр фәрг вардыр. Дәрс илинин әввәлләриндә аз-чох көрдүјүнүз әјри-гозбел һәрфләр икинчи дәфтәрдә тамамилә дүзәлмишдир...»

Доғрудан да дүзәлмишдир. Лакин бунларын дүзәлмәси үчүн мүәллим дә аз әмәк сәрф етмәмишдир.

Биз Һ. Бабајеванын 1 вә 2 нөмрәли ана дили дәфтәрләрини дә вәрәгләдик. Мәктәб рәһбәрләри дә Һ. Бабајеванын шакирд дәфтәрләриндәки сәлигәдән чох данышдылар.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрин синиф дәфтәрләри кими, ев дәфтәрләринә дә еjни тәләбкарлыгла јанашырлар. Бу чәһәтдән Г. Мәммәдованын (176 нөмрәли мәктәб), С. Мирәләкбәрованын (Октјабр рајону, 14 нөмрәли мәктәб), С. Әсәдованын (Нухадакы 14 нөмрәли мәктәб) ев ана дили дәфтәрләри дә тәмиз вә сәлигәлидир.

Онлар шакирдләрин ев дәфтәрләринә дә синиф дәфтәрләри кими гајғы илә јанашырлар. Г. Мәммәдова дәрс дедији IV синифдә мүнтәзәм олараг ев дәфтәрләрини јохлајыр, јохлама заманы дәфтәрин тәмизлијини, шакирдләрин ишә олан мүнасибәтини дә нәзәрә алыр.

Мүәллим ев дәфтәриндә мүшаһидә етдији бу вә ја дикәр нөгсан һаггында шакирдләрә көстәришләр дә верир. Мәсәлән, шакирд В. перону гәләмә јахшы кечирмәдијиндән јазы заманы перо дүшдүјү вә сәһифәни ләкәләдији үчүн Гызханым мүәллим она белә бир көстәриш јазмышдыр: «Јазмаға башламадан габаг, перонун гәләмдәки вәзијјәтини јохла!», шакирд З. јазы иши гуртардыгдан сонра гуруламадан дәфтәрини өртдүјүндән дәфтәр ләкәләндији вә чиркләндији үчүн о, һәмин шакирдә ашағыдакы көстәриши вермишдир: «Јазы ишини гуртардыгдан сонра гурулајан кағызла ону сәлигә илә гурула!» вә с.

Јери кәлмишкән ону гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи мәктәб рәһбәрләри дә шакирд дәфтәрләринин тәмиз олмасына, тәләб едилән гајдада апарылмасына мүнтәзәм нәзарәт едирләр. Мәсәлән, Ленин рајонундакы 81 нөмрәли мәктәбин тәдрис иши үзрә директор муавини З. Исмајыл гызы (дил-әдәбијјат мүәллимидир), 161 нөмрәли мәктәбин директору И. Мәммәдов (ријазијјат мүәллимидир), 190 нөмрәли мәктәбин директору С. Тағыјева (кимја мүәллимидир), 199 нөмрәли мәктәбин тәдрис иши үзрә директор муавини Ә. Лутфәлијев (чоғрафија мүәллимидир) ибтидаи синифләрдә мүәллимин дәрсләрини динләркән шакирдләрин ана дили вә һүснхәт дәфтәрләрини дә нәзәрдән кечирир, онларын тәләб едилән гајдада апарылмасына диггәт јетирирләр.

Бундан әлавә, һәмин мәктәб рәһбәрләри шакирдләрин дәфтәрләрини дәрслә әлагәдар олмадан да јохлајырлар ки, бу да рәсми план вә чәдвәл үзрә апарылыр.

Бүтүн бунларла јанашы, мәктәбләримиздә шакирдләрин ана дили дәфтәрләринә тәләбкарлыгла јанашмајан мүәллимләр дә вардыр.

М. Рзалијева (97 нөмрәли мәктәб), Н. Әлијева (Чәбраіыл гәсәбә мәктәби), В. Јусифова (Ленин рајону, 73 нөмрәли мәктәб), Һ. Гулијев (Зәнкилан рајону, Зәнкилан кәнд мәктәби), Т. Мәммәдова (106 нөмрәли мәктәб), А. Сәлимов, Р. Меһдијева (Абшерон рајону, Фатмајы мәктәби), С. Мусајева, Б. Мәммәдов (Абшерон рајону, Дикаһ кәнд мәктәби) вә башгаларыны беләләринә мисал көстәрмәк олар.

Биз јухарыда адларыны чәкдијимиз мүәллимләрин ана дили дәфтәрләриндә мүшаһидә етдијимиз нөгсанлары үмумиләшдирәрәк веририк:

Һәр шејдән әввәл, дәфтәрләрин чилди савадлы, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин көстәришләри әсасында там јазылмыр. Мәһз она көрә дә мүәллимләрин нәзарәтсизлији үзүндән дәфтәрләрин чилдиндә ја шакирдин ады, ја фамилијасы гејд едилир. Бә'зи дәфтәрдә исә анчаг шакирдин ад вә фамилијасы гејд олунур, лакин мәктәбин, рајонун ады, синиф, дәфтәрин һансы фәннә аид олдуғу көстәрилмир.

Бундан әлавә, бә'зи адлар вә фамилијалар тәһриф олунур, мүәллимләр исә бунлары көрдүкләри һалда тәсһиһ етмирләр. Ана дили вә һүснхәтдән һәр синиф үчүн мүәјјән едилмиш дәфтәрдән истифадә едилмир. Шакирдләр дәфтәри ахыра гәдәр јазыб гуртармамыш, јени дәфтәрә кечирләр. Белә вәзијјәтә, хүсусилә ев ана дили дәфтәрләриндә даһа чох раст кәлмәк олар. Буна да тапшырығы јеринә јетирмәјәнләр, сәһви оланлар даһа чох јол верирләр.

Scanned with CamScanner

Мәктәбли дәфтәринин кәнарында 2—2,5 см. бош јер (һашијә) олмалыдыр. Лакин һазыркы дәфтәрләрин чохунда бу тәләб көзләнилмәмишдир. Мүәллимләр исә буна әһәмијјәт вермирләр.

Шакирдләр дә истәдикләри кими дәфтәрин кәнарыны ејбәчәр шәкилдә гатлајырлар. Бу исә дәфтәри корлајыр. Она көрә дә дәфтәрин кәнарына сәттарә гојуб карандашла хәтт чәкмәји шакирдләрә вәрдиш етдирмәк лазымдыр.

Адәтән, мәктәбли дәфтәриндә 12 вәрәг — 24 сәһифә олур. Биз исә мәктәбләрдә 12 вәрәг әвәзинә, һәтта 6 вәрәги олан дәфтәрә дә раст кәлдик. Мә'лум олду ки, һәмин шакирдләр бә'зән мүәллим «2» вердији, бә'зән өзү ләкәләдији, бә'зән дә сәһв јаздыглары үчүн һәмин сәһифәләри чырыб атмышлар. Ана дили дәфтәрләриндә јазыларын формасында да бир сыра нөгсанлар мүшаһидә едилди. Шакирдләр јазыны сәтрин ахырына гәдәр давам етдирмир, сәтрин ортасындан кери гајыдыр, јени сәтирдән јазмаға чалышырлар. Јазыларда һәрфләрин мејли, өлчүсү, сөзләр, кечмиш јазы илә јени јазы, башлыгла јазы мәтни вә с. арасында мәсафә көзләнилмир.

Бу вә ја дикәр јазыдакы нөгсанла әлагәдар олараг мүәллимләр аз да, нөгсанлы да олса, дүзәлиш мәгсәди илә нүмунәләр верирләр. Лакин шакирдләр чох вахт бу дүзәлишләрә тәләб едилән гајдада әмәл етмир, јени јазыја башлајырлар. Һалбуки бә'зи шакирдләр көчүрәркән мүәллимин нүмунәләриндә дә сәһвләрә јол верирләр.

Мәктәбләрдә мүхтәлиф мүрәккәблә јазан шакирдләр дә олмушдур. Һәтта, гырмызы мүрәккәблә јазанлара да тәсадүф едилмишдир.

Шакирдләр мүхтәлиф гәләмлә, мүхтәлиф перо илә јазырлар. Јери кәлмишкән ону да гејд етмәлијик ки, I—IV синифләрдә бә'зи шакирдләр мәктәбли автомат гәләминдән, бә'зиләри ади мәктәб гәләминдән, бә'зиләри дә јашлылара мәхсус автомат гәләмдән истифадә едирләр.

Бизчә, ибтидаи синиф шакирдләри мәктәбли гәләминдән истифадә етсәләр, даһа фајдалы олар.

Бир сыра мәктәбләрдә шакирд дәфтәрләринин сахланылмасы үчүн хүсуси јер ајрылмамышдыр. Белә мәктәбләрдә биз шакирд дәфтәрләринә мүәллимләр отағында шкафларын үстүндә, пәнҹәрәләрдә вә с. јерләрдә тәсадүф едирик. Бунлар исә дәфтәрләрин чиркләнмәсинә, һәрфләрин бир-биринә гарышмасына, позулмасына сәбәб олур.

Бә'зән дә мәктәбдә шәраит олдуғуна бахмајараг (хүсуси јер ајрылдығы һалда) мүәллимләр дәфтәрләри евә апармаға «мәҹбур» олурлар. Дәфтәрләри истәдикдә исә «евдә галыб»— демәклә нөгсанларыны өрт-басдыр етмәјә чалышырлар.

Јохламалар көстәрир ки, белә мүәллимләр јазы ишләрини вахтында јохламадыглары, тәләб едилән мигдарда јазы апармадыглары үчүн дәфтәри «евдә сахламаға» мәҹбур олурлар. Һалбуки шакирд дәфтәри мәктәбдә олмалыдыр.

Бә'зи мәктәб рәһбәрләри шакирд дәфтәрләринә нәзарәт етмәји хырда иш һесаб едирләр. Мәктәб рәһбәрләри илә апардығымыз мүсаһибә, динләдикләри дәрсләр һаггында онларын нәзәрдән кечирдијимиз гејдләри буну бир даһа сүбут едир.

Ачыг десәк, мәктәб рәһбәрләринин динләдикләри дәрсләр һаггындакы гејдләрдә шакирд дәфтәрләринә аид һеч бир нөгсан вә ја көстәриш көрмәдик. Әлбәттә бу, мәктәб рәһбәрләринин ишләринә лагејд јанашмасы, ја да мәктәби билмәмәсиндән ирәли кәлир.

Јени дәрс или башланмышдыр. Мүәллимләр, мәктәб рәһбәрләри, маариф органлары ишчиләри шакирдин тә'лим әмәјинин мүһүм сәнәди олан мәктәбли дәфтәринин тәләб едилән гајдада апарылмасына, тәмиз вә сәлигәли сахланмасына нәзарәт етмәлидирләр.

Scanned with CamScanner

Нурпаша ҺУММӘТОВ,
Нуха рајону, Охуд кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ ИНША ЈАЗЫЛАРДА ШАКИРД МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ ВӘ МҮШАҺИДӘ ГАБИЛИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈӘ ДАИР

Орта мәктәбин V—VIII синифләриндә Азәрбајҹан дилиндән паралел иншаларда мүәллими марагландыран ҹәһәтләрдән бири дә шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәси, сәрбәст чалышмасы, өз мүшаһидәләринә архаланараг јарадыҹы иш апармалары үчүн имкан јарада билмәкдир.

Чүнки шакирд шифаһи вә ја јазылы иншa заманы өз тәҹрүбә вә мүшаһидәләринин нәтиҹәсинә әсасланараг, мүстәгил фикир сөјләјә билмирсә, мүәллимин бу саһәдә апардығы иш дә бир о дәрәҹәдә фајдалы олмаз. Буна көрә дә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә рабитәли нитг инкишафы үчүн апарылан ишләр заманы ашағыдакы ики мәсәлә нәзәрә алынмалыдыр:

1. Инша мөвзуларынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси.

2. Мөвзунун ишләнилмәси үчүн мүәллимин шакирдә верәҹәји мәсләһәт вә истигамәтин онун јарадыҹылығы хејринә олмасыдыр. Шүбһәсиз, бунун үчүн рус вә Азәрбајҹан методистләринин бу саһәдәки фикирләрини өјрәнмәк вә һәјата кечирмәк фајдалыдыр.

Мән V—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә ашағыдакы формаларда инша јазылар апарырам:

1. Истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында јазылан иншалар.

2. Шәкил вә ја иллүстрасијалар әсасында иншалар.

3. Шакирдләрин шәхси һәјат тәҹрүбәси вә мүшаһидәләри үзрә апарылан иншалар.

4. Әдәби материаллар әсасында апарылан иншалар.

Бу нөв иншалардан һәр бири шакирдләрә грамматикадан өјрәнилмиш мүхтәлиф гајдаларын дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн хидмәт едә биләр.

Узун илләрин тәҹрүбәси көстәрир ки, V—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирд рабитәли нитгинин инкишафы үчүн апарылан ишләрин илк мәрһәләсиндә истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында апарылан иншалар мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Мән Азәрбајҹан дили дәрсләриндә бу нөв иншаларын апарылмасы ишинә бирбаша кечмирәм.

Грамматикадан һәр һансы мөвзунун тәдриси заманы јарадыҹы иншаларын апарылмасына даһа чох диггәт јетирирәм. Чүнки бу нөв тапшырыглар шакирдләрин лүғәт материалларыны ҹүмлә дахилиндә мүхтәлиф шәкилләрә салыб ишләдә билмәси үчүн көмәк едир. Лакин грамматика, орфографија вә нитг инкишафы, бир-бири илә мөһкәм бағлы мәсәләләр олдуглары үчүн Азәрбајҹан дилинин тәдриси просесиндә шакирдләрин ајры-ајры орфограмлардан, дејилиши чәтин сөзләрдән истифадә едәрәк, кичик һәҹмли мәтнләр тәртиб едә билмәләри үчүн апарылан чалышмалар ајрыҹа әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бу јолла мүәллим өјрәтдији јени сөзүн ҹүмлә дахилиндә, ҹүмләнин исә ҹанлы данышыгда мәгсәдәујғун шәкилдә ишләнмәсинә наил ола билир. Һәм дә бу нөв чалышмалар, истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында апарылаҹаг иншаларын мүвәффәгијјәтли олмасына зәмин јарадыр.

Мән Азәрбајҹан дилиндән бу вә ја дикәр мөвзунун тәдриси заманы синифләрдә верилмиш билији мөһкәмләндирмәк үчүн дәрсликдәки чалышмалардан истифадә етдијим кими, јарадыҹы характер дашыјан чалышмалар да апарырам. Мәсәлән: V синифдә сөз вә онун тәркиби бәһсиндән мүрәккәб сөзләрин орфографијасынын тәдрисинә ики саат вахт ајрылмышдыр. Мән мөвзу үчүн ајрылмыш биринҹи дәрсдә мүрәккәб сөзләрин орфографијасына аид гајдалары изаһ едирәм. Битишик, дефислә вә ајры јазылан сөзләр һаггында шакирдләрә һәлә ибтидаи синифләрдә мүәјјән анлајыш верилмишдир. Буна көрә дә мөвзу шакирдләр үчүн чәтинлик төрәтмир. Һәмин дәрсдә мөвзуну суал-ҹаваб вә тахтада чалышмалар васитәсилә тәкрар етдикдән сонра мөвзуја аид үч тапшырыгдан биринҹисини изаһ едәрәк, евдә ишләмәләрини тапшырырам.

Мөвзуја аид икинҹи дәрсдә исә јазылы тапшырығы јохлајыб, мөвзуну тәкрар етдикдән сонра, кери галан ики тапшырыгдан бирини шифаһи олараг иҹра етдирирәм. Үчүнҹү

Scanned with CamScanner

тапшырығы исә изаһ етмәклә евдә ишләмәләрини тапшырырам. Бундан сонра дәрсин тәхминән 20 дәгигәси галыр. Мән бундан сонра јазы тахтасында ашағыдакы мүрәккәб сөзләри јаздым:

Учсуз-бучагсыз, дәвәгушу, ағачдәлән, јан-јана, сәс-күј, ширин-ширин, баша дүшмәк, үзбәүз, далбадал, чығыр-бағыр, күнәбахан, учабојлу, әмәккүн, Әләһмәд, Мәммәдрәсул, гарагуш, дост-ашна.

Шакирдләрә изаһ етдим ки, онлар бу сөзләрдән истифадә етмәклә «Тарлада кәзәркән», «Клубда» мөвзуларында һәјатда мүшаһидә етдикләри әһвалатлар әсасында кичик рабитәли бир мәтн дүзәлдәчәкләр. Фикрими баша салмаг үчүн өзүм бу мүрәккәб сөзләрин бә'зисиндән истифадә едәрәк, кичик бир әһвалат сөјләдим. Шакирдләрдән бир-икисинә дә шифаһи олараг белә бир мәтн сөјләтдим. Бундан сонра онлара тапшырдым ки, бу сөзләрдән истифадә етмәклә, һәмин мөвзулардан биринин әсасында кичик мәтн дүзәлдиб, тапшырыг дәфтәрләриндә јазсынлар.

Шакирдләрин дүзәлтдикләри мәтнләрдән үчү ејнән ашағыдакы кими олмушдур:

1. Биз тарлаја кәлдик. Гаршымызда учсуз-бучагсыз чөлләр көрүнүрдү. Јахындакы тоз јолдан машынлар далбадал кечирди. Биздән бир аз аралы ики колхозчу үз-үзә дајаныб ширин-ширин сөһбәт едирди. Сонра биз учабојлу бир ағачын көлкәсинә кәлдик. Орадан әтрафа бахырдыг. Һавада бир гарагуш фырланырды. О, бир аз сонра күнәбахан әкилмиш саһәјә енди.

2. Әләһмәд вә Мәммәдрәсулла јан-јана јеријирдик. Гаршымызда учсуз-бучагсыз чөлләр узанырды. Нәһајәт, уча бир гаја илә үзбәүз дајандыг. Онун башында бир гарагуш варды. Ағачдәлән исә учабојлу бир ағачы таггылдадырды. Әләһмәд түфәнкини көтүрүб атәш ачды. Гушлар чығыр-бағыр гопарды. Биз јенә јолумуза давам етдик.

3. Адамлар далбадал колхоз клубуна кәлирдиләр. Кәләнләр ширин-ширин сөһбәт едирдиләр. Мән клубда Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Әләһмәд Мәммәдрәсуловла јан-јана әјләшдим. О, колхозда һамыдан чох әмәккүнү газанмышдыр. Буна көрә дә дост-ашна, таныш-билиш ону тәбрик едирди. Бирдән сәс-күј кәсилди. Јығынчаг башланды.

Башга шакирдләрин дүзәлтдикләри мәтнләрдә дә аз-чох әһәмијјәтли рабитә јарадылмагла, јазы заманы јухарыдакы нитг ваһидләриндән истифадә едилмишдир. Бу шәкилдә чалышанлар о заман даһа фајдалы олур ки, шакирд верилмиш сөзләр — дил ваһидләри әсасында шифаһи олараг мәтн тәртиб етсин вә ону нағыл сөјләдикдән сонра јазсын. Тәчрүбә көстәрир ки, ишин бу шәкилдә тәшкили илә шакирд һәм грамматикадан кечилмиш гајданы, һәм дә һәмин гајдалардан шифаһи вә јазылы нитгдә истифадә етмәји өјрәнир.

Азәрбајчан дилиндән ајры-ајры мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар јухарыдакы шәкилдә чалышмалардан сонра истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында онларын шәхси һәјат тәчрүбәси вә мүшаһидәләри үзрә инша јазылар апармаг фајдалы нәтичә верир.

Һәм морфолокијадан ајры-ајры бәһсләрин тәдрисиндән сонра, һәм дә VII—VIII синифләрдә шакирдләрин билик сәвијјәси үчүн чәтин көрүнән сөзләр әсасында һәјатын мүхтәлиф саһәләринә аид бу нөв иншалар апармаг олар.

Бу саһәдә Липетск шәһәри мүәллимләриндән Г. И. Горскајанын тәчрүбәси[1] фајдалыдыр. Г. И. Горскаја шакирдләрин чәтин баша дүшдүкләри сөзләр вә јохланылмамыш орфограмлар һаггында анлајышларыны дәринләшдирмәк үчүн бу нөв иншалар апармаг мәгсәди илә чанлы һәјатла әлагәдар 24 мөвзу мүәјјәнләшдирмишдир.

Шүбһәсиз, бу нөв иншалар үчүн мөвзулар мүәјјәнләшдирәркән тә'лим просеси заманы вачиб олан садәдән мүрәккәбә, јахындан узаға принсипи дә көзләнилмәлидир.

Мән дәрс дедијим синифләрдән һәр бириндә дәрс или мүддәтиндә азы бир дәфә бу нөв инша јазы апарырам.

Бу дәрс илиндә V синифдә исим бәһсини кечиб гуртардыгдан сонра «Тәмиз вә сәлигәли кејинмәли» мөвзусунда бу нөв инша јазы апардым.

Мөвзунун ишләнилмәси үчүн шакирдләрә ашағыдакы көмәкчи сөзләр верилмишдир:

Туфли, чораб, галстук, жилет, галош, палто, шинел, пенчәк, шәрф, кәлағајы, шалвар, шал, кепка, папаг, костјум, дүјмә, сәдәф, дон, фуфајка, өрпәк, кофта, өнлүк, дөшлүк (фартуг), јајлыг, чиб дәсмалы, шапка, әлүзјујан.

Дәрсә һазырлыг заманы мә'лум олду ки, бу сөзләрдән бә'зисинин мә'насы бир сыра шакирдләр үчүн гаранлыгдыр. Мән әввәлчә буну изаһ етдим. Бундан сонра онлардан бир нечәсинә (һәм оғланлара, һәм дә гызлара) һәмин сөзләрдән

[1] Виды работ по развитию речи. Учпедгиз, 1963, стр. 67—88.

истифадә етдирмәклә, шифаһи мәтнләр тәртиб етдирдим.

Бундан сонра исә јазылы инша апарылды. Бу чүр көмәкчи сөзләрдән истифадә етмәклә јаздырылмыш иншалар заманы бир тәрәфдән шакирдин јазылышы чәтин сөзләр һагғында мә'луматы артыр; дикәр тәрәфдән бу сөзләри чүмлә дахилиндә, чүмләләри рабитәли мәтн дахилиндә ишләтмәклә онларын јарадычылығы үчүн фајдалы иш көрүлмүш олур.

Мәктәбимизин V синфиндә «Бизим аиләмиз» мөвзусунда инша јазан шакирдләр аилә үзвләринин бир-биринә мүнасибәтини јазмышлар; шакирдләрин тәсвир үсуллары бир-бириндән аз-чох фәргләнир. Мәсәлән: шакирдләрдән «Тәранә Абдуләзизова өз јазысына «Сән нә јахшы нәнәсән» ше'риндән ашағыдакы парча илә башламышдыр:

«Мән сәндән өјрәнмишәм
Азәрбајчан дилини.
Гарлы дағларымызын
Чичәјини, күлүнү.
Танытмысан мәнә сән,
Сән нә јахшы нәнәсән!».

Шакирд бундан сонра 72 јашлы нәнәсинин гајғыкешлијиндән данышыр.

Мән дәрс илинин III рүбүндә VII синифдә аилә-мәишәт мөвзусунда «Аиләмиздә сәһәр» адлы инша јазы вердим.

Бу мөвзуда һәр нә гәдәр конкретлик олса да шакирдләри даһа чох чалышмаға, дүшүнмәјә јөнәлтдији үчүн фајдалыдыр. Бу мөвзуда јазан шакирдләрин иншасында форма вә гурулуш чәһәтдән даһа чох мүхтәлифлик вардыр. Шакирдләрдән бири өз иншасына сәһәри тәсвир едән бир ше'рдән көтүрдүјү парча илә башлајыр, бир башгасы исә ејни мөвзуда јазылмыш ше'рдән көтүрдүјү бејтлә јазысыны тамамлајыр.

Шакирдләрдән Оруч Давудов иншасына ашағыдакы чүмләләрлә башлајыр:

«Данышыр Бакы. Сабаһыныз хејир олсун, әзиз јолдашлар!

Радиодан ешитдијимиз бу сәс һәр сәһәр бизи јатағымыздан галдырыр».

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирд иншасындакы форма мүхтәлифлији о заман диггәти чәлб едир ки, јазы мәзмун чәһәтдән гәнаәтләндиричи олсун.

Бу чәһәтдән мәктәб һәјатына, шакирдләрин өз әмәјинә вә әтраф мүһитдәки адамларын ишинә аид иншалар апармаг ајрыча әһәмијјәтә маликдир. Мәсәлән, «Јахшы нәдир, пис нәдир» мөвзусунда инша јазан шакирд һәјатда раст кәлдији һадисәләрдән, әһвалатлардан һансынын вә нә үчүн пис вә ја јахшы олдуғуну конкрет фактлар әсасында изаһ етмәли иди. Даһа доғрусу о, мүшаһидә етдији һәр һансы әһвалата, һадисәјә мүнасибәтини сөјләмәли иди. «Нә экәрсән, ону бичәрсән» мөвзусунда инша јазан шакирд исә өз көрүш вә мүлаһизәләринә әсасланараг нәјин пис, нәјин јахшы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәли, адамларын һәјатдакы фәалијјәтләринә көрә нә шәкилдә чәза вә ја мүкафата лајиг көрүлдүјүнү сөјләмәли иди. Фикримизи изаһ етмәк үчүн шакирдләрин инша јазысындан көтүрүлмүш ики парчаны мүгајисә едәк.

«Јахшы нәдир, пис нәдир» мөвзусунда јазан шакирдләрдән Мәһәррәм Мәммәдовун иншасынын бир јериндә дејилир:

«...Чимназ синфимиздә һамыја һөрмәт едир, чалышыр ки, дәрсләрдән пис гијмәт алан олмасын. Нечә күн габаг мүәллимин чәбрдән вердији бир мәсәләни һәлл етмәк бизим үчүн чәтинлик төрәтди, буна көрә дә Чимназ мәсләһәт билди ки, дәрсдән сонра синифдә галаг, мәсәлә үзәриндә бирликдә чалышаг. Белә дә етдик. Дәрс битдикдән сонра чохумуз синифдә дајандыг. Чимназ јазы тахтасынын гаршысына чыхды. О, мүрәккәб мәсәләни елә дәриндән тәһлил етди ки, һеч кәс үчүн гаранлыг бир шеј галмады. Әлбәттә, Чимназын бу гајғыкешлији һамымызы севиндирди. Мәктәблинин бу чүр һәрәкәтләри јахшыдыр.

Һәмин күн Заһид Зәкәријјәјев исә синифдә дајанмајараг кетди. Икинчи күн дәрсә кәләркән онун да мәсәләси һәлл едилмишди. Лакин һамымыз үчүн ајдын иди ки, о, мәсәләнин һәллини киминсә дәфтәриндән олдуғу кими көчүрмүшдү. Чүнки о, белә ағыр мәсәләләри мүстәгил һәлл едә билмәз. Шүбһәсиз, Заһидин бу һәрәкәти писдир...».

«Нә экәрсән, ону бичәрсән» мөвзусунда ишләјән шакирдләрдән Ајишә Абдуллајева исә мәктәбдән кәнар бир әһвалата әсасланараг инша јазысында белә бир фикир сөјләјирди:

«...Кечән ил колхозда барама гурду тохуму пајланылырды. Атам һәр ил олдуғу кими, бу ил дә ики гуту һәчминдә барама гурду тохуму көтүрдү. Бизим гоншулуғумузда јашајан Оруч киши һәмишә дејәрди: «Мән дә бу ил барама гурду тохуму көтүрәчәјәм». О, белә дә еләди.

Scanned with CamScanner

Ахы, иш бунунла битмир. Атам өзүнү күмраһ һесаб етдији үчүн елә көзәл тут бағы салмышдыр ки, орада јетишән јарпаг бизим бәсләдијимиз гурда бәс едир. Һәм дә ата-анам кечә-күндүз чалышырлар ки, барама гурдлары лазыми шәраитдә јетишсинләр. Буна көрә дә һәр ил олдуғу кими, кечән ил дә атам бол барама мәһсулу көтүрдү вә чохлу мүкафат алды.

Оруч киши исә өмрүндә бир тут ағачы јетишдирмәмишдир. Буна көрә дә о, үмидини јалныз колхоз бағындакы јарпаға дикмишди. Һәм дә Оруч киши гурда јахшы гуллуг етмирди. Ахырда да онун бир ајдан артыг зәһмәти һәдәрә кетди. Барама мәһсулу көтүрә билмәди.

Аталар јахшы демишләр: «Нә әкәрсән, ону бичәрсән».

Көрүндүјү кими, һәр ики шакирдин иншасындакы башлыча фәрг мөвзуја ујғун олараг һадисәнин јекунлашдырылмасындан ибарәтдир. Бу исә мүхтәлиф мөвзуларда јазан шакирдләри чәтинлијә салмаз, анчаг онларын мүшаһидә габилијјәтини инкишаф етдирә биләр.

Сәјјад ӘҺМӘДОВ,
Газах рајонундакы Ејналлы кәнд сәккизиллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

V СИНИФДӘ ФОНЕТИКА БӘҺСИНИ ДИАЛЕКТ ШӘРАИТИНДӘ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Билдијимиз кими фонетика бәһси V синиф програмынын ән чәтин бөлмәләриндән биридир. Бу бөлмәни хүсусилә диалект шәраитиндә шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәтмәк мүәллимдән бөјүк мәһарәт вә өз үзәриндә чидди чалышмаг тәләб едир. Бу мәгсәдлә мән, биринчи нөвбәдә шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндәки диалект нөгсанларынын гаршысыны алмаға мане олан сәбәбләри ашкара чыхармаға вә бунларын арадан галдырылмасы үчүн тә'сирли јоллар мүәјјәнләшдирмәјә чалышырам.

Педагожи тәчрүбәм вә ајры-ајры синифләрдә апардығым мүшаһидәләр нәтичәсиндә мүәјјән етдим ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндәки тәләффүз вә диалект нөгсанларыны төрәдән, ејни заманда һәмин нөгсанларын арадан галдырылмасына мане олан сәбәбләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Мүәллимин өзүнүн сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәмәси вә нитгиндә јерли данышыг дилинә хас олан ифадәләри ишләтмәси.

Бә'зи мүәллимләр шакирдләрин јүксәк савада вә зәнкин нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри үчүн дүзкүн тәләффүзүн вә мәдәни нитгин мүһүм васитә олмасыны унудараг шакирдләрин нитгиндәки нөгсанлара гаршы мүбаризә апармаг әвәзинә өзләри чидди тәләффүз нөгсанларына јол верирләр. Мәсәлән, јумурта сөзүнү муртда, амма бағлајычысыны әмбә, јумру сөзүнү думру — умру, палто сөзүнү балдон, ведрә сөзүнү ледрә—ледәрә, перо сөзүнү пәрә, чылпаг сөзүнү чылвах, јадикар сөзүнү једијар, лә'нәт сөзүнү нәһләт, сифариш сөзүнү исмарыш, көстәр сөзүнү көрсәт—көстәрт—көркәз вә с. кими јанлыш тәләффүз етмәси һаллары шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир.

Scanned with CamScanner

2. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафына башга фәнн мүәллимләринин лагејд мүнасибәтләридир.

Шакирдләрин мәктәб һәјаты илә әлагәдар олан перо, китаб, комсомол, мәктәб, мүбтәда, грамматика, дивар, галстук, нөвбәтчи вә саир сөзләри пөрә, китаф, гамсамол, мәјтәф, мүптадә, граматга, дуһар—доһар, гәлисдок, нөјбәтчи—нөјвәтчи шәклиндә јанлыш тәләффүз етмәси мүәллимләрин һәмишә диггәтини чәлб етмәли вә бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мүнтәзәм фајдалы чалышмалар апармалыдыр. Лакин бә'зи башга фәнн мүәллимләри бу мүһүм мәсәләјә әһәмијјәт вермәјәрәк: «Бу ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин вәзифәсидир», «Биз дилчи дејилик» кими чаваблары верирләр. Һалбуки, бу мүһүм мәсәләнин һәлли нәинки дил-әдәбијјат мүәллимләринин вәзифәсидир, ејни заманда бүтүн мүәллим коллективинин вә ичтимаијјәтин шәрәфли ишидир.

3. Бир мәктәбдә мүхтәлиф шивә нүмајәндәләринин охумасыдыр. Мәсәлән, бә'зи шивә нүмајәндәләринин Шөвкәт сөзүнү Шөјкәт, бә'зиләринин Шөһкәт, бә'зиләринин Шө'кәт, бә'зиләринин исә Шо'кәт; Ибраһим сөзүнү Ирваһим—Ирваам—Ивраһым—Ивраам, јумруг сөзүнү умрух—думрух—думбуз вә с. шәкилдә јанлыш тәләффүз етмәләри илә әлагәдардыр. Бу нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәди илә һәр шејдән әввәл, мүәллимин өзүнүн нүмунәви тәләффүзә малик олмасы вә бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мүнтәзәм мүбаризә апармасы әсас шәртдир.

4. Рус дили васитәсилә дилимизә кечән вә фонетик тәркибчә мүәјјән дәрәчәдә фәргләнән сөзләрин јазылышындакы долашыглыгла әлагәдардыр.

Мә'лум олдуғу үзрә мәктәбләримиздә рус дили икинчи ана дили кими тәдрис олунур. Она көрә дә шакирдләр рус дили васитәсилә дилимизә дахил олмуш антена, парашүт, бүро кими сөзләри рус дилиндән дә өјрәндикләри вә тез-тез нитгләриндә ишләтдикләри үчүн белә сөзләрин јазылышыны рус дилиндәки јазылыш формасы илә гарышдырырлар. Мәсәлән, антена әвәзинә антенна, парашүт әвәзинә парашјут, бүро әвәзинә бјуро јазырлар. Бу чүр һаллары мүәллим мүнтәзәм фајдалы чалышмалар апармагла арадан галдыра биләр.

5. Програмда вә мөвчуд дәрсликдә јазылышы чәтин сөзләрин изаһына јер верилмәмәсидир.

Бу саһәнин өјрәнилмәси үчүн програмда мүәјјән саат вә дәрсликдә изаһына јер верилмәси нәзәрдә тутулса даһа јахшы олар.

6. Шакирдләрин бәдии әдәбијјаты аз охумалары, ше'р парчаларыны аз әзбәрләмәләри вә нәһајәт, коллектив гаршысында аз чыхыш етмәләри илә әлагәдардыр.

Она көрә дә мүәллим коллективи шакирдләри мүталиәјә һәвәсләндирмәклә бәрабәр, онлары елә һазырламалыдыр ки, пионер топланышларында, синиф ичласларында, дәрнәкләрдә, диспутларда вә с. топланышларда әдәби дилдә чыхыш етмәји, ејни заманда сәрбәст характерли (ифадә, инша вә с.) јазылары дүзкүн орфографик принсип әсасында јазмағы бачарсынлар.

7. Мәктәбдә орфографија вә орфоепија дәрнәјинин тәшкил едилмәмәси, ејни заманда ваһид орфографик вә орфоепик режимин јарадылмамасыдыр.

Үмумијјәтлә, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафына мане олан бу чүр нөгсанлары вахтында мүшаһидә едиб мүәјјәнләшдирмәк, диалект шәраитиндә шакирдләрлә көрәчәјим ишләрин планлашдырылмасына дүзкүн истигамәт верир. Мән һәр шејдән әввәл, шакирдләрин дүзкүн јазмалары вә дүрүст әдәби дилдә данышмалары үчүн фонетиканы мүкәммәл билмәләринин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, ибтидаи мәктәбдә алдыглары садә мә'луматларла V синифдә алачаглары билик арасында әлагә јаратмаға чидди фикир верирәм. Она көрә илк дәрсдән шакирдләрә хатырладырам ки, сәс дејәндә бизим јадымыза һејванларын чыхардыглары сәсләрлә бирликдә мүхтәлиф сәсләр: күләјин вызылтысы, көјүн курламасы, сујун шырылтысы, машынын тырылтысы вә с. дүшүр. Лакин сиз ибтидаи мәктәбдән а, ө, ү, б, в, г вә с. сәсләр һаггында мә'лумат билирсиниз. Һәмин сәсләр тәркиб һалында бирләшәрәк данышыгда истифадә етдијимиз сөзләри әмәлә кәтирир.

Ибтидаи мәктәбдә шакирдләрә данышыг сәсләринин әмәлә кәлмәси вә онлары әмәлә кәтирән сәс чиһазы һаггында һеч бир мә'лумат верилмәдијини, ејни заманда мөвчуд дәрсликдә бу саһәнин изаһ едилмәдијини нәзәрә алараг, һәмин саһәнин өјрәнилмәсинә хүсуси саат ајырырам.

Бунун үчүн бир нечә күн әввәл һазырлыг иши апардыгдан сонра тәртиб етдијим әјани вәсаити (сәс чиһазынын бө-

Scanned with CamScanner

јүдүлмүш шәклини) јазы тахтасындан асыб шакирдләрә баша салырам ки, биз данышаркән чијәрләримиздәки һаваны харичә веририк. Бу һава ахыны нәфәс борусу васитәсилә боғаза дахил олур. Боғазда исә сәс телләри вардыр ки, о, һава ахынына мане олур вә беләликлә дә боғазда сәс јаранмаға башлајыр. Әкәр сәс телләри бир-биринә битишиб сәс новуну тутмушса, о заман ағ чијәрдән кәлән һава ахыны онлары тәзјиглә араладыгда сәс телләри титрәјир ки, бунун нәтичәсиндә дә сәдалы сәсләр (а, о, ө, ү, б, г вә с.) әмәлә кәлир. Бә'зән дә сәс телләри аралы вәзијјәтдә олур вә ағ чијәрдән кәлән һава ахыны сәс телләринин арасындан сәрбәст кечәрәк онлары зәиф титрәдир ки, бунун нәтичәсиндә дә сәдасыз (кар) сәссизләр мејдана кәлир (п, ф, х, т, ш, с, к, ч, һ).

Демәли, сәс телләринин мөһкәм титрәмәси нәтичәсиндә 23 сәс јараныр ки, онлардан 9-у сәсли, 14-ү исә сәдалы сәссиздир. Сәс телләринин зәиф титрәмәси нәтичәсиндә јаранан сәсләр исә 9-дур (кар сәссизләр).

Бу чүр изаһатдан сонра икинчи дәрсдә сәсләрин тәләффүзү вә бурада данышыг үзвләринин иштиракы үзәриндә дајанырам. Бу мәгсәдлә шакирдләрә мүрачиәт едирәм:

— Ушаглар, кәлин китаб сөзүнү бир нечә дәфә бирликдә тәләффүз едәк. Шакирдләр бир нечә дәфә тәләффүз етдикдән сонра китаб сөзүнү јазы тахтасында јазыб изаһатымы давам етдирирәм:

М. — Китаб сөзүнү дејәркән нечә сәс ешидирик?

Ш. — Китаб сөзүнү дејәндә беш сәс (к, и, т, а, б) ешидирик.

М. — Һәмин сәсләри тәләффүз едәркән сәсләр ејними ешидилир вә ағзыныз ејними вәзијјәтдә олур?

Ш. — Хејр, сәсләри дејәндә ағзымыз мүхтәлиф вәзијјәт алыр вә сәсләр чүрбәчүр ешидилир.

М. — Доғрудур. Көрдүјүнүз кими «к» сәсини дејәркән ағыз јарымчыг вәзијјәт алыр вә дилин ортасы арха дамаға јанашыр; «и» сәсини дејәндә ағыз јенә јарымачыг вәзијјәтдә јана доғру чәкилир, дилин учу исә јухары галхыр вә сәс инчә чыхыр; «т» сәсини тәләффүз едәркән дилин учу јухары галхыр вә гатланмыш һалда үст дишләрин дибинә тохунуб араланыр; «а» сәсини дејәндә ағыз там ачыг вәзијјәт алыр, дил исә арха дамаға јанашыр вә беләликлә дә сәс галын чыхыр. Нәһајәт, сөзүн сонундакы «б» сәсини тәләффүз едәркән ағ чијәрдән кәлән һава ахыны ағыз бошлуғундан харичә чыханда додагларымыз кипләшир вә онун јолуну кәсир, додаглар ачылдыгда исә партлајыш әмәлә кәтирир.

Демәли, китаб сөзүндәки «к» сәси дил вә дамағын, «и» сәси ағызын вә дилөнүнүн, «т» сәси дилин вә үст дишләрин, «а» сәси ағыз бошлуғу вә дилин арха һиссәсинин, нәһајәт, «б» сәси исә гоша додагларын фәал иштиракынын, дилин исә иштирак етмәмәсинин нәтичәсиндә әмәлә кәлир ки, она көрә дә сәсләр мүхтәлиф чүр дејилир вә ешидилир.

Көрдүјүнүз кими данышыг сәсләринин јаранмасында ағ чијәр, нәфәс борусу, ағыз бошлуғу, бурун бошлуғу, дил, дишләр, додаглар, сәс телләри, хиртдәк вә с. иштирак едир ки, бунларын һамысына бирликдә сәс чиһазы дејилир.

Үмумијјәтлә, дилимиздәки данышыг сәсләринин бу чүр кениш сурәтдә изаһлы өјрәдилмәси бә'зи тәләффүз нөгсанларынын ислаһы вә бир сыра орфоепик гајдаларын изаһы үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Ади данышыг дилинин хүсусијјәтләри илә ајры-ајры диалект вә шивәјә мәхсус хүсусијјәтләри бир-бири илә ејниләшдирдикләринә көрә бә'зи мүәллимләр шакирдләрин нитгләриндәки јерли шивә нөгсанларынын арадан галдырылмасы саһәсиндә сәсләрин тәләффүз мәхрәчләри үзрә апарылан мүгајисәнин ролуна аз әһәмијјәт верирләр.

«Ади данышыг дили дедикдә, үмумхалг дилинин үслуби бир голу—әсасән бүтүн шивәләр вә онларын әксәријјәти үчүн характер хүсусијјәтләри өзүндә экс етдирән голу нәзәрдә тутулур»[1].

Диалект дили исә «Үмуми әдәби дилимизә хас олмајан сөзләр олуб, ја бир рајон, ја да мүәјјән бир мүһит вә пешә илә әлагәдар олараг ишләдилән сөзләрдир»[2]. Бу чәһәти нәзәрә алараг, мән һәр шејдән әввәл, ајры-ајры сәсләрин диалект шәраитиндә тәдрисинә, онларын јерли данышыг дилиндәки ифадә хүсусијјәтләринә чидди фикир верирәм. Мәсәлән, «а» сәслисинин диалект шәраитиндәки фонетик хүсусијјәтләрини изаһ едәркән шакирдләрә бир күн әввәл белә бир тапшырыг верирәм:

---

[1] Бах. проф. А. В. Текучев, «Јерли диалект шәраитиндә орфографијанын методики әсаслары», Москва, русча нәшри, 1953, сәһ. 53.

[2] Бах. проф. А. Абдуллајев. «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы», Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 28.

Scanned with CamScanner

— Ушаглар, јазы тахтасына јаздығым һасанд, һачар, һарава, һәфтик, һафиша сөзләрини тапшырыг дәфтәринизә јазын вә онлары «Мәктәблинин орфографија лүғәти» китабыныздан тапыб алтындан хәтт чәкин. Һәмин сөзләри тапаркән онларын әввәли һансы һәрфлә башланан сөзләр групуна дахил олдугларына фикир верин.

Нөвбәти дәрсдә шакирдләрдән бә'зиләри һәмин сөзләри орфографија лүғәтиндән тапмадыгларыны сөјләјир, бә'зиләри исә тәәччүблә «һ» һәрфи илә башланан сөзләр групундан јох, «а» һәрфи илә башланан сөзләр групундан тапдыгларыны дејирләр.

Сонра бир нәфәр шакирдә лүғәтдән тапдығы сөзләри (асан, ачар, араба, аптек, афиша) јазы тахтасына јаздырыб синфә мүрачиәт едирәм:

М. — Дүнән тапшырыг дәфтәринизә јаздығыныз сөзләрлә јазы тахтасында көрдүјүнүз сөзләр мәзмунча бир-бириндән фәрглидирми?

Ш. — Хејр, ејни мәзмунлу сөзләрдир.

М. — Бәс нә үчүн һәмин сөзләри биз бир чүр јазмышыг, лүғәт китабынызда исә башга чүр јазылмышдыр?

Ш. — . . . .

М. — Чүнки биз бу сөзләри сәһв тәләффүз етдијимиз кими дә јазмышыг, китабынызда исә һәмин сөзләр дүзкүн тәләффүзә әсасән јазылмышдыр.

Шакирдләрдән бә'зиләри: — Дүздүр. Мүәллим, она көрә дә орфографија лүғәтиндән һәмин сөзләри тапа билмәдик.

М. — Һәмин сөзләрин, о чүмләдән «асан» сөзүнүн јазылышы илә шивә тәләффүзү арасында нә кими фәрг вардыр?

Ш. — Асан сөзү јазыда дөрд һәрфдән (а, се, а, ен) ибарәтдир, өзү дә әввәли «а» һәрфи илә башланыр. Һәмин сөз тәләффүзүмүздә исә һасанд кими дејилир, өзү дә әввәли «һ» илә башланыр, сонуна исә «д» сәси артырылыр.

М. — Һәмин сөзләрин јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасында фәрг вармы?

Ш. — Хејр, һәмин сөзләрин јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасында һеч бир фәрг јохдур.

М. — Доғрудур, һәмин сөзләри нечә јазырыгса, елә дә тәләффүз етмәлијик.

Сонра шакирдләрә баша салырам ки, сону «а» сәслиси илә битән Сона, балта, тоха, лампа, буғда, халча вә с. сөзләр

һалланаркән сөз сонундакы «а» сәслиси тә'сирлик һалда о, у, е сәслиләри илә әвәзләнир вә сөз көкү илә шәкилчи арасында кәлән «н» сәссизинин әвәзинә «ј» сәссизи ишләнир. Мәсәлән, Сона—Соно-ју, балта—балте-ји, тоха—тохо-ју—тоху-ју, лампа—лампе-ји, буғдо-ју—буғду-ју, халче-ји вә с. һәмин сөзләрин диалект тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә бә'зи фонетик дәјишиклијә уғрамаларыны шүурлу сурәтдә баша салмаг мәгсәди илә Сумкхоју, лампеји, Соноју, буғдоју, балтеји сөзләрини јазы тахтасына јазыб изаһатымы давам етдирирәм:

М. — Ким кәлиб һәмин сөзләрин көк вә шәкилчисини көстәрәр?

Ш. — Сумкхо, буғдо, лампе, Соно, балте сөз көкләридир, ји, ју исә шәкилчиләрдир.

М. — Доғрудур, анчаг һәмин сөз көкләри мүәјјән мә'на билдирирми?

Ш. — Хејр, онларын сонундакы «а» сәслиси о, е, у сәслиләри илә әвәзләндијинә көрә һеч бир мә'на билдирмир.

М. — Доғрудур. Демәли, јадда сахламаг лазымдыр ки, сону «а» сәслиси илә битән сөзләр һалланаркән тә'сирлик һалда ны, ни, ну, нү шәкилчиләрини гәбул етмәлидир. Јә'ни сумкхоју јох, сумканы, балтеји јох, балтаны вә с. кими тәләффүз етмәли вә јазылмалыдыр. Инди синиф иш дәфтәрләринизи чыхардын вә дедијим чүмләләри јазын. Мән гәсдән чүмләләрдәки бә'зи сөзләри сәһв тәләффүз едәчәјәм, сиз исә һәмин сөзләри дүзкүн тәләффүзә әсасән јазмаға чалышын.

1. Акиф һаравеји һәфтијин габағында сахлады.
2. Һачары итирдијинә көрә анасы Соноју дөјдү.
3. Бригадир һасанд ишә Исеји, чәтин ишә исә Мусоју көндәрди.

Сонра парталарын арасы илә кәзиб шакирдләрин һәмин сөзләри дүзкүн тәләффүзә әсасән јаздыгларыны көрдүкдә артыг мәнә мә'лум олур ки, бу чүр чалышма апармаг чох фајдалыдыр. Чүнки онлар белә нөгсанларын јалныз диалект тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә баш вермәсини шүурлу сурәтдә дәрк едирләр. Мән, ејни заманда кечиләнләри даһа да мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә евә ашағыдакы шәкилдә әјләнчәли тапшырыглар да верирәм:

1. Бакыда вар, Кијевдә јохдур.
Газахдан исә Ағстафада чохдур. («а» һәрфи)
2. О һансы сөздүр ки, һасанд дејилир.

Јохлајанда башы, ајағы әзилир. (асан)

3. Елә гыз ады тапын ки, илк вә сон һәрфини көтүрдүкдә данышыг үзвләриндән биринин ады алынсын. (Адилә)

4. Елә оглан ады дејин ки, ону тәрсинә охудугда јенә башга бир оғлан ады алынсын. (Намаз)

Шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә характерли данышыг нөгсанларынын ислаһында сәсләрин тәләффүз мәхрәчләри үзрә апарылан мүгајисәнин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, онлары баша салырам ки, бир сыра сөзләрин тәркибиндә олан сәслиләр јерли шивә тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә башга сәслиләрлә әвәзләнирләр. Мәсәлән, «а» сәслиси «ә» сәслиси илә әвәзләнир: Надир—Нәдир, каманча—кәмәнчә, гавал—гәвәл, ајаг—әјах вә с. «Ә» сәслиси «а», «и» сәслиси исә «ы» илә әвәзләнир: хәбәр—хавар, Һәсән—Һасан, хәнчәр—ханчал, әчәл—ажал, хәмир—хамыр, хәшил—хашыл, гәриб—гарыф вә с. «Е» сәслиси ө, а, ә, ы сәслиләри илә әвәзләнир: перо—пөрә, ев—өј, севинмәк—сөјүнмәк, ејиб—ајыф, һејва—һајва, һејбә—һәјвә, гејбәт—гыјват, гејрәт—гырјат вә с.

Үмумијјәтлә, сәслиләрин тәләффүз мәхрәчләри үзрә бу чүр мүгајисә апардыгдан сонра шакирдләрә орфографија лүғәти китабыны ачдырыб әввәли «хе» һәрфи илә башланан сөзләр групундан хәбәр, хәмир, хәнчәр, хәшил сөзләрини тапыб һәмин сөзләрин јазылышына фикир вермәләрини тапшырырам. Бир нечә дәгигә һәмин сөзләрин јазылышына диггәтлә бахдыгдан сонра лүғәт китабларыны өртдүрүб онлара мүрачиәт едирәм:

М. — Лүғәт китабыныздан тапдығыныз сөзләрин јазылышы илә дејилиши арасында фәрг вармы?

Ш. — Бәли, вардыр. Хәбәр сөзү хавар, хәмир—хамыр, хәнчәр—ханчал, хәшил исә хашыл кими дејилир.

М. — Онлары нечә тәләффүз етмәлијик ки, јазылышы илә дејилиши арасында фәрг олмасын?

Ш. — Онлары нечә јазырыгса елә дә тәләффүз етмәлијик.

М. — Доғрудур, јазылышы илә дејилиши арасында белә фәрг олан сөзләри нечә јазырыгса елә дә тәләффүз етмәлијик.

Инди тапшырыг дәфтәрләринизи чыхардын, јазы тахтасына јаздығым гәвәл, гыјват, гырјат, гавыр, гант, гыјмат, гарыф сөзләрини јазын. Евдә лүғәт китабыныздан әввәли «ге» һәрфи илә башланан сөзләр групундан онлары тапыб јазылышыны јадынызда сахлајын.

Бу чүр чалышмалар апармаг шакирдләрин көрмә-һәрәки јаддашыны фәаллашдырдығына көрә орфографија вә орфоепија дәрнәјинин мәшғәләләриндә дә белә чалышмалардан истифадә едирәм.

Сәслиләрин ачыг вә гапалылыға көрә тәснифатынын өјрәнилмәси бә'зи тәләффүз нөгсанларынын тәсһиһи, ејни заманда бир сыра орфоепик гајдаларын изаһы үчүн чох әһәмијјәтли олдуғуна көрә, мөвчуд дәрсликдә изаһы верилмәсинә бахмајараг, бу тәснифатын өјрәнилмәсинә хүсуси саат ајырырам.

Шакирдләр гапалы сәслиләр һаггында ибтидаи мәктәбдә һеч бир мә'лумат алмадыгларына көрә онлара баша салырам ки, ы, и, у, ү сәслиләрини дејәндә ағыз вә ағыз бошлуғундакы сәс нову даралдығына көрә һәмин сәслиләр гыса тәләффүз едилир ки, бунлар да гапалы сәслиләр адланыр. Сиз һәмин сәслиләрдән «ы» сәслисини тәләффүз едәркән додагларынызы ирәлијә доғру узатсаныз «у» сәслиси, «и» сәслисини исә дејәндә додагларынызы ирәлијә доғру узатсаныз «ү» сәслиси алыначагдыр. (Бу вәзијјәти бир нечә дәфә тәләффүз етдирирәм).

Јадда сахламаг лазымдыр ки, гыса тәләффүз едилән бу дөрд гапалы сәсли бә'зи икиһечалы сөзләрин тәркибиндә оларкән сонунчу һечадакы гапалы сәсли ашағыдакы һалларда дүшүр:

1. Икиһечалы сөзләрин биринчи һечасы ачыг, икинчи һечасы гапалы олдугда.

2. Белә сөзләрин сону әсасән сонор сәслә гуртардыгда (синиф, ағыз, ејиб сөзләри мүстәснадыр).

3. Һәмин сөзләрин сонуна сәсли илә башланан шәкилчи гәбул едилдикдә бу һадисә баш верир. Мәсәлән, әтир—әтри, өмүр—өмрү, исим—исми, шәкил—шәкли, оғул—оғлу вә с. Белә сөзләри шакирдләрин лүғәт дәфтәрләринә јаздырыб әзбәрләтдирирәм. Сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, һәмин гапалы сәслиләр гыса тәләффүз едилдијинә көрә әввәли мүхтәлиф гоша сәссизлә башланан вә сону бә'зи гоша сәссизлә гуртаран сөзләрдә тәләффүз едилир ки, бу да орфоепик вә орфографик нөгсанларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, план—пылан, драм—дырам, грам—гырам, клуб—кулуб, трактор—тырактор, декабр—декабыр, литр—литир, стол—устол, шкаф—ишкаф вә с. Гапалы сәслиләрин мүхтәлиф гоша сәссизләрдән бири сонор оларса онда гапалы сәсли һәр

Scanned with CamScanner

ики сәссизин ортасында тәләффүз едилир: бригадир—биргадир, глобус—гылобус, груп—гуруп, драп—дырап, жмых—жымых, клуб—кулуб, књаз—кынјаз, крым—кырым, план—пылан, призма—пиризма, смета—симета, снајпер—синајпер вә с. Галан мүхтәлиф гоша сәссизли сөзләри исә әввәлинә әлавә едилир: скамја—искамја, спирт—испирт, стаж—истаж, шкаф—ишкаф, стәкан—истәкан вә с. Бу чүр тәләффүз нөгсанлары шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләриндә даһа чох олдуғуна көрә, һәмин нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәди илә дәрнәк мәшғәләләриндә тәртиб етдирдијим әјани вәсаитләрин вә орфографија лүғәти китабларынын көмәји илә сөзләри јазылдығы кими дә тәләффүз етдирмәјә чалышырам.

Үзәриндә ири һәрфләрлә трактор, план, декабр, стол, стәкан вә шкаф сөзләри јазылмыш плакаты дивардан асдыгдан сонра һәмин сөзләри плакатда јазылдығы кими бир нечә дәфә тәләффүз етдириб плакаты көтүрүрәм. Сонра шакирдләрә мәшғәлә дәфтәрләрини чыхартдырыб тапшырырам ки, мән ичәрисиндә плакатда көрдүјүнүз сөзләр иштирак едән ики чүмлә дејәчәјәм, јазаркән тәләффүзүмә фикир верин, һәмин сөзләри дедијим кими јох, плакатда көрдүјүнүз кими јазмаға чалышын.

1. Тыракторчу әкин пыланыны декабыр ајында јеринә јетирди.

2. Амалја устолун үстүндәки истәканы көтүрүб ишкафа гојду.

Чүмләләр јазылыб гуртардыгдан сонра јенидән плакаты асырам, шакирдләр исә јаздыгларыны јохлајырлар.

Шакирдләрин тәләффүзләриндәки шивә нөгсанларынын ислаһ едилмәси ишиндә мүһүм васитә олан әлифба мөвзусунун тәдрисинә башламаздан әввәл, ибтидаи мәктәбдә әлифбаја даир әлдә етдикләри мә'лумати хатырладыгдан сонра шакирдләрә белә бир тапшырыг верирәм:

Евдә аилә үзвләринизин адларыны әлифба сырасы илә јазыб кәтирин. Нөвбәти дәрсдә ев тапшырыгларыны јохлајаркән шакирдләрин әксәријјәтинин дүзкүн јаза билмәдикләрини ашкар етдикдән сонра орфографија китабларыны ачдырыб орадан Газах, бағча, шәфәг сөзләрини тапмаларыны тапшырырам. Шакирдләрин јенә һәмин сөзләри тапмагда чәтинлик чәкмәләрини көрүб онларын нәзәринә чатдырырам ки, сиз әлифбада һәрфләрин нечә дүзүлдүјүнү, лүғәтдән сөзләри тапмағын гајдасыны вә һәрфләрин адларыны јахшы

билмәдијинизә көрә, аилә үзвләринизин адларыны әлифба сырасы илә јазмагда, ејни заманда орфографија лүғәти китабыныздан верилмиш сөзләри тапмагда чәтинлик чәкирсиниз. Инди бу күнкү дәрсимиздә дедикләрими сизә өјрәдәчәјәм. Шакирдләр марагла гулаг асдыгларына көрә изаһата башлајырам:

— Ушаглар, әкәр дилимиздә олан бүтүн сөзләр мүәјјән принсип әсасында дүзүлмәсә, истәнилән сөзү истәдијимиз вахт онларын ичәрисиндән тапа билмәрик. Она көрә дә сөзләр лүғәтдә вә сијаһыларда груплара бөлүнүр. Һәмин груплар сөз әввәлиндә ишләнилән һәрфләрин сајына бәрабәр олур.

Билдијимиз кими дилимиздә 32 һәрф вардыр. Онлардан икиси (ы, ғ) сөз әввәлиндә ишләнилмәдијинә көрә 30 група бөлүнмүшдүр. Јә'ни «а» һәрфи илә башланан сөзләр бир група, «б» һәрфи илә башланан сөзләр исә башга група дахил едилмишдир. вә с.

Һәр бир група дахил олан сөзләрин ичәрисиндән истәдијиниз сөзләри асан тапмаг үчүн өзүндән сонра кәлән һәрфләрин әлифба сырасындакы дүзүлүшүнә фикир вермәлисиниз.

Фикрими әјани баша салмаг үчүн јазы тахтасына әввәли «а» һәрфи илә башланан асан, аптек, афиша, араба, ачар, ашпаз, атлас, анбар, алчаг, азад, абзас сөзләрини јаздыгдан сонра һәмин сөзләри әлифба сырасы илә дүзмәләрини тапшырырам. Шакирдләрин әксәријјәти чәтинлик чәкмәдән сөзләри абзас, азад, алчаг, анбар, аптек, араба, асан, атлас, афиша, ачар, ашпаз шәклиндә дүзүрләр.

Сонра шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, сиз ибтидаи мәктәбдә һәрфләрин адларыны дүзкүн өјрәнмәдијинизә көрә сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкирсиниз. Белә ки, дилимиздә олан 23 сәссизин һамысы «е» сәслисинин мүшајиәти илә тәләффүз едилдији һалда, сиз сәһв олараг «ы» сәслисинин мүшајиәти илә тәләффүз едирсиниз. Мәсәлән, бе, ве, ге, де, ел, ем, ен, ер, се, те вә с. әвәзинә бы, вы, гы, ды, лы, мы, ны, ры, сы, ты кими тәләффүз едирсиниз ки, бу вәзијјәт дә сөзләрин дүзкүн дејилишинә вә јазылышына мане олур. Она көрә дә бу дејиләнләри мөһкәм јадда сахламаг үчүн һәрфләри әлифбадакы адлары кими әзбәр өјрәнмәлисиниз.

Scanned with CamScanner

Әкәр сиз сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәсәниз, онда онлары әлифба сырасы илә јазанда вә орфографија лүғәтиндән тапанда чәтинлик чәкәрсиниз. Мәсәлән, Һүсејн, Јусиф, амма, һөрүк, әлбәттә вә с. сөзләри Сөјүн, Усуф, әмбә, Өрүк, һәлвәтдә шәклиндә тәләффүз етдијиниз кими јазсаныз вә лүғәтдән ахтарсаныз һәмин сөзләри тапмагда чәтинлик чәкәрсиниз, ејни заманда јазыда чидди сәһвләрә јол верәрсиниз. Демәли, әлифба гајдаларындан дүзкүн истифадә етмәк үчүн сөзләри јазылдығы кими дә тәләффүз етмәјә чидди фикир вермәк лазымдыр.

Сәссизләри кечәркән, һәр шејдән әввәл онларын јаранмасында данышыг үзвләринин иштиракы һаггында әтрафлы изаһат вердикдән сонра шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, сәссизләр дә сәслиләр кими диалект тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә бир-бири илә әвәзләнирләр. Диалект тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә сәссизләрин әвәзләнәрәк нитг нөгсанлары әмәлә кәтирдикләрини әввәлчәдән ашағыдакы гајдада груплашдырыб шакирдләрин нәзәринә чатдырырам:

1. Бә'зи сөзләрин ортасында кәлән «в» сәссизи «ј», «һ» сәссизи илә, бә'зи сөзләрин сонундакы «в» сәссизи исә «ј» илә әвәзләнир. Мәсәлән, нөвбәтчи — нөјбәтчи, көвдә—көјдә, бәнөвшә—бәнөјшә, Новруз—Ноһруз, бузов—бузој, дәмров—дәмрој вә с.

2. Бир сыра сөзләрин ортасындакы «в» сәссизи тәләффүздән дүшүр, ејни заманда бә'зи сөзләрин биринчи һечасындакы «а» сәслиси «у» илә әвәзләнир: суваг—суах, чувал—чуал, довшан—дошан, тава—туа, кавалы—куалы, јаван—јуан, лаваш—луаш вә с.

3. Рус дили васитәсилә дилимизә кечән бир сыра сөзләрин илк һечасындакы «в» сәссизи «ф» илә әвәзләнир: автобус—афтобус, совка—софка, автомат—афтамат вә с.

4. Бә'зи сөзләрин илк сәси, бә'зи сөзләрин исә сон сәси «д» олан сөзләр «т» кими тәләффүз едилир: дүкан—түкан, дустаг—гусдах, дүжүн—тужун, кәнд—кәнт, дөрд—дорт, ганад—ганат вә с.

5. Илк сәси «б» илә јазылмалы сөзләр «п» илә дејилир. Мәсәлән, будаг—путах, бүтөв—пүтөј, бичин—пичин, буфет—пуфет, бүтүн—пүтүн, пухаг—пухах, бухов—пухој вә с.

6. Илк сәси «ј» илә јазылмалы олан сөзләр «у» илә, бә'зән дә «д» илә әвәзләнир: јумруг—умрух—думрух—думбуз, Јусиф—Усуф, јухары—ухары, јумру—умру—думру вә с.

7. Сөз сонундакы «ч» сәссизи ч вә ш илә әвәзләнир. Чәкич—чәкиш, Оруч—Оруч—Оруш, кәрпич—кәрпич—кәрпиш вә с.

8. Сону м вә н сәссизләри илә битән сөзләр һалланаркән дан, дән чыхышлыг һал шәкилчиси нан, нән кими тәләффүз едилир. Имрандан—Имраннан, Кәримдән—Кәримнән, сәндән—сәннән вә с.

9. Лар, ләр чәм шәкилчиләринин илк (л) сәссизи д, н, р сәссизләри илә әвәзләнир: гызлар—гыздар, көзләр—көздәр, гојунлар—гојуннар, күнләр—күннәр, гатарлар—гатаррар вә с.

10. Фе'лин ачаг, әчәк гәти кәләчәк заман шәкилчиләринин аг, әк һиссәси (сон һечасы) тәләффүздән дүшәрәк аж, әж, јаж, јәж кими дејилир. Мәсәлән, ал-аж-ам, кәл-әж-әм, башла-јаж-ам, ишлә-јәж-әм вә с.

11. Тәркибиндә сонор сәссиз олан бә'зи сөзләрдә сәсләр јерини дәјиширләр. Мәсәлән, көстәр—көрсәт—көркәз, јорғун—јорнуғ, фәрасәт—фәсарат, дырмых—дымрых, сүфрә—сурфа вә с.

Үмумијјәтлә, шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә характерли данышыг нөгсанларыны төрәдән сәссизләрин әвәзләнмәсини бу чүр груплашдырдыгдан сонра онларын ислаһы үзәриндә дәрс вә дәрнәк мәшғәләләриндә бир сыра мүгајисәли чалышмалар апарырам.

Шакирдләрин көрмә-һәрәки јаддашларыны фәаллашдырмаг мәгсәди илә дәрсдә вә дәрнәкдә сөзләри орфографија лүғәтләриндән сечдириб чәдвәлләр тәртиб етдирмәјә, онларын јазылышы илә дејилиши арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирмәјә, фонетик тәһлилләр апармаға, нәһајәт, хәбәрдарлыглы, изаһлы вә сечмә характерли имлалар јаздырмаға хүсуси фикир верирәм.

Шакирдләрин нитгләриндәки диалект нөгсанларынын баш вермәси апострофлу сөзләрин јанлыш тәләффүзү илә дә әлагәдардыр. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, бә'зи сөзләрин тәркибиндә олан ә, е, ө сәслиләринин узун тәләффүз едилмәсини нәзәрә чатдырмаг мәгсәди илә апостроф ишарәсиндән истифадә едилир. Мәс'ул, тә'нә, сә'ј, сүр'әт, мө'тәбәр, мө'чүзә вә с. Јадда сахламаг лазымдыр ки, беләапострофлу сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәдикдә онларын мә'налары дәјишәр вә јазылы нитгдә анлашылмазлыг төрәдәр.

Јазы тахтасына сә'ј, тә'нә, бә'зән сөзләрини јаздыгдан сонра изаһатымы давам етдирирәм:

— Ушаглар, јазы тахтасында көрдүјүнүз сөзләрдән апостроф ишарәсини көтүрсәк, мә'налары дәјишәчәкдир. Јә'ни сә'ј сөзү сәј (кич, ағылсыз), бә'зән—бәзән (бәзәнмәк), тә'нә сөзү исә тәнә (сырға) мә'наларыны верәчәкдир. Һәмин сөзләри силдикдән сонра фе'л вә ше'р сөзләрини шакирдләрә бир нечә дәфә тәләффүз етдирдикдән сонра дејилдији кими дә бир нәфәрә јазы тахтасына јаздырырам. (Шакирд фејил, шејир кими јазыр).

Сонра һәмин шакирдә јаздығы «фејил» сөзүнү һалландырмағы тапшырырам. Галан шакирдләрә исә бу сөзү орфографија лүғәтләриндән тапдырыб, орада јазылдығы кими һалландырмағы тапшырырам. Сөз јазы тахтасында вә дәфтәрләрдә һалландырылдыгдан сонра һечалара ајырмаларыны тапшырырам. Јазы тахтасында ишләјән шакирд: фејил, фе-ји-лин, фе-ји-лә, фе-ји-ли, фе-јил-дә, фе-јил-дән шәклиндә һалландырыб һечалара бөлдүјү һалда, лүғәт үзрә ишләјән шакирдләр исә фе'л, фе'л-ин, фе'л-ә, фе'л-и, фе'л-дә, фе'л-дән кими һалландырыб һечалара ајырдылар.

М. — «Фе'л» сөзүнүн лүғәт китабыныздакы јазылышы илә јолдашынызын јаздығы арасындакы фәрг нәдән ибарәтдир?

Ш. — Јолдашымыз апостроф ишарәсинин әвәзинә «ј» сәссизи вә «и» сәслиси јазмышдыр, она көрә дә һечаларын сајы артыгдыр.

М. — Доғрудур. Јерли шивә тәләффүзүнүн тә'сири нәтичәсиндә һәмин сөздә апостроф ишарәси дүшмүш вә онун јеринә тәләффүзлә әлагәдар олараг «ј» сәссизи вә «и» сәслиси әлавә едилмишдир. Орфографија лүғәтиндә исә бу сөз дүзкүн тәләффүзә әсасән јазылдығына көрә белә фонетик дәјишиклијә јол верилмәмишдир.

Апострофлу сөзләр дилимиздә бир о гәдәр дә чох олмадығына көрә онлары лүғәт дәфтәрләринә јаздырыб әзбәрләтдикдән сонра әдәбијјат дәрсләриндә вә дәрнәк мәшғәләләриндә ичәрисиндә ән чох апострофлу сөзләр олан ше'р парчалары, диалог вә монологлар сечдириб әзбәрләтдирирәм.

Р. ӘСӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

МӘКТӘБ ГРАММАТИКАСЫ ФӘННИНИН НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫНЫН МӘНТИГЛӘ ОЛАН ӘЛАГӘСИНӘ ДАИР

Сәккизиллик мәктәбдә ана дилинин тәдрисиндә истифадә едилән бүтүн үсуллар шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәјә хидмәт етмәлидир. Ҝ. Д. Ушински көстәрирди ки, јалныз шүурлу, дүшүнүлмүш тәрбијә вә тә'лим халгын инкишафыны сүр'әтләндирә биләр. Онлар халгын әглини ојадыр, онун шүуруна азадлыг верир вә онун дәркетмә габилијјәтини зәнкинләшдирир; халг тәчрүбә илә бу сәвијјәјә јүз илләрлә кәлиб чата билмәзди.

Сәккизиллик мәктәбдә ана дили курсуну тәшкил едәркән, әлбәттә, мәсәләнин бу чәһәти диггәт мәркәзиндә олмалыдыр, дилимизин грамматикасына һәср едилмиш һәр бир дәрс шакирдләрин шүуруну гидаландырмалыдыр. Бу чәһәтдән грамматик анлајышларын изаһында мәнтигин гајда-ганунларына риајәт етмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллим грамматик анлајышларын изаһынын мәнтигин гајда-ганунлары илә олан әлагәсини өзү јахшы тәсәввүр етмәли, ана дилимизин грамматикасыны тәдрис едәркән шакирдләрдә дә бу тәсәввүрү јаратмалыдыр.

Бизим сәккизиллик мәктәбләримиз үчүн тәртиб едилмиш ана дили програмларында, еләчә дә ана дилинин грамматикасы дәрсликләриндә грамматиканын мәнтиглә олан башлыча әлагәләри лазыми гәдәр нәзәрә алынмамышдыр. Азәрбајчан дили програмларынын изаһат вәрәгәләриндә шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафынын лабүд олдуғу бир-ики мүчәррәд чүмлә илә ифадә едилмишдир. Изаһат вәрәгәләриндә бу чәһәтдән мүәллимә конкрет көмәк едә биләчәк һеч бир көстәриш јохдур.

Ҝ. Д. Ушински тәрәфиндән тәртиб едилән програмда шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафы мәсәләси илк плана чәкилмишдир. Бу мәсәләјә Ушинскинин нә гәдәр бөјүк

əhəmijjət вермәсини јахшы тәсәввүр етмәк үчүн онун тәртиб етдији «Гадын тәдрис мүәссисәләринин хүсуси синифләри үчүн педагокика програмы»ны нәзәрдән кечирәк. Ушински бу програмда «Рассудочныј просес» адлы хүсуси шө'бә ајырмышдыр. Онун фикринчә, бу шө'бәдә мүәллим өз динләјичиләрини нәинки мүһакимә просесинин кедиши илә, һәм дә онлары әсас мәнтиги анлајышларла таныш етмәлидир. Она көрә ки, Ушинскинин фикринчә, бу анлајышларла таныш олмадан мүһакимә просеси өзү анлашыла билмәз, һәм дә мәнтиги тәфәккүрүн ганунларыны билмәдән шакирдләрдә мәнтиги, јә'ни дүзкүн тәфәккүр әмәлә кәтирмәк олмаз. Ушински бу мәгсәдлә ашағыдакы анлајышлары програмына дахил етмишдир.

«Илк гаврајыш, ја да әламәтләрдән тәсәввүрүн әмәлә кәлмәси. Әсас вә гејри-әсас әламәтләрин әһәмијјәти. Мүһакимә, анлајышларын әмәлә кәлмәси просеси кими. Мүһакимә јүрүтмәк, анлајышларын тәһлили вә ја бөлүнмәси просеси кими. Әгли нәтичәләрин әһәмијјәти вә онларын мүхтәлиф нөвләри..., хүсусән предмет вә һадисәләр, сәбәб, шәрт вә нәтичә, ганун вә гајда, мәгсәд, тәсадүф, тә'јинат анлајышлары изаһ едилмәлидир. Индуктив вә дедуктив тәфәккүр просеси, хүсусән тәдрис фәалијјәтиндә онларын әһәмијјәти. Мүһакимәнин тәдричән јаранмасынын тарихи вә бу «тарихә» мүхтәлиф тә'сирләр. Мүһакимә просесиндә сөзүн әһәмијјәти. Мүһакимәнин дүзкүн инкишафына хидмәт едән шәртләр. Бу чәһәтдән мүхтәлиф тә'сирләрин гијмәтләндирилмәси, хүсусән ибтидаи тәһсилин тә'сири: механики вә инкишафетдиричи тәһсил[1].

Тәдрис просесиндә бу мәсәләләрин вачиб олдуғуна һеч кәс шүбһә етмир. Бунунла белә, бу гәдәр мүһүм тәдрис әһәмијјәти олан мәсәләләр бизим тәдрис програмларымызда вә дәрсликләримиздә лазыми гәдәр әкс едилмәмишдир.

Бурада һәмин мәсәләнин бир чәһәтинә—грамматик тә'рифләрин мәнтиги тәһлилинә диггәт едәк. Азәрбајчан дилинин грамматикасынын тәдрисини сәмәрәләшдирмәк үчүн бу чох вачиб мәсәләдир.

Сәккизиллик мәктәбин грамматика курсу дилимизин мүхтәлиф ганунлары вә һадисәләри һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмалыдыр. Шакирдләр фактлары гаршылашдырмағы вә онлардан мүвафиг нәтичәләр чыхармағы, дил һадисәләринин вә грамматик категоријаларын әсас вә икинчи дәрәчәли әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәји, мүхтәлиф грамматик категоријалар арасындакы әлагәләри вә мүнасибәти изаһ етмәји бачармалыдырлар. Шакирдләр бир дил һадисәсинин башгасына кечмәсинин сәбәбини баша дүшмәлидирләр. Бүтүн бунлар шакирдин диалектик тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Ајдындыр ки, диалектик тәфәккүр формал мәнтигин чәрчивәсиндә сүр'әтлә инкишаф едиб тәләб едилән сәвијјәјә галха билмәз. Формал мәнтиг шакирдләрдә диалектик тәфәккүрүн инкишафынын илк мәрһәләсини тәшкил едир. Формал мәнтиг өз јерини тәдричән диалектик мәнтигә верир. Бу, онунла изаһ едилир ки, шакирдләрин тәфәккүрү тәдричән конкретдән мүчәррәдә доғру, хүсусидән үмумијә доғру, садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф едир. Лакин сәккизиллик мәктәбдә (һәм дә инсанын бүтүн һәјаты боју) формал мәнтиг тамамилә арадан чыхмыр, дар чәрчивәдә дә олса, диалектик мәнтиглә јанашы галыр.

Дилин мәктәб курсунда грамматик нәзәријјәнин өјрәдилмәси биринчи дәрәчәли мәсәләдир; она көрә ки, грамматик нәзәријјә шакирдләрин бүтүн практик фәалијјәтинә истигамәт верир. Грамматик нәзәријјәнин ролуну нә шәкилдә олурса-олсун, азалтмаг шакирдләрин үмуми инкишафына јалныз зијан верә биләр. Демәли, сөһбәт грамматик нәзәријјәни ихтисар етмәкдән дејил, сәмәрәли тәдрис етмәкдән кетмәлидир.

Методик әдәбијјатда көстәрилмишдир ки, шакирдләр билијә јијәләндикдән сонра ону тәдричән унудурлар; анчаг дүзкүн мәнтиги тәфәккүрә әсасланараг газанылмыш биликләр унудулмур, бу биликләр ушағын сонракы инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Ајдындыр ки, шакирдин дүзкүн мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк үчүн, биринчи нөвбәдә, мәнтигин гајда-ганунлары әсасында тәртиб едилмиш дәрс вәсаити лазымдыр.

Грамматик тә'рифләр грамматик анлајышларын мәзмунуну изаһ етмәк (ачмаг) үчүн дәрслијә дахил едилир. Тә'рифләрә әсасланмадан грамматик анлајышлары шүурлу мәнимсәтмәк олмаз. Тә'рифләр бир нөв грамматик нәзәријјәнин ачарыдыр.

Һәр һансы бир грамматик анлајыша тә'риф вермәк үчүн үмумијјәтлә бу вә ја башга анлајыша тә'риф вермәјин мәнтиги гајда-ганунларыны билмәк зәруридир. Грамматик тә'рифләр өз дүстурларына (гурулушуна) көрә һәндәсә, физика вә саир фәнләрдә истифадә едилән тә'рифләрдән фәргләнмир.

[1] К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, I чилд, 1936, сәһ. 396 (русча).

Тә'риф үч һиссәдән ибарәт олур:
нөв чинс нөв фәрги.

Мүәллим шакирдләрин баша дүшәчәји формада вә мәзмунда бу үч анлајышы—тә'рифин үч тәркиб һиссәсини шакирдләрә ајдынлашдырмалы вә бүтүн тә'рифләрин бу үч тәркиб һиссәсини тапмағы онлара өјрәтмәлидир.

Грамматик тә'рифләрин дүстурларындакы үч тәркиб һиссәнин һәр бир дилә мәхсус сабит јери вардыр. Мәсәлән, рус дилиндә тә'рифләрин дүстурларындакы үч тәркиб һиссә белә јерләшир:

нөв чинс нөв фәрги.

Именами числительными называется часть речи, которая обозначает отвлеченное число, а также количество или порядок предметов при счёте.

Нөв — именами числительными (называется) чинс—часть речи, нөв фәрги — обозначает отвлечнное число, а также количество или порядок предметов при счете.

Түрк системли дилләрдә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә дә, тә'рифин тәркибиндәки үч һиссә рус дили илә мүгајисә етдикдә әкс истигамәтдә јерләшир.

нөв фәрги чинс нөв
Әшјанын әламәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт дејилир.
Нөв фәрги—әшјанын әламәтини билдирән, чинс—нитг һиссәсинә, нөв—сифәт (дејилир).

Ајдындыр ки, башга системли дилләр үчүн дә нөв, чинс вә нөв фәргинин јерләшмәсиндә башга бир ардычыллыг олачагдыр. Бизим дилимиздә исә мәктәб грамматикаларындакы бүтүн тә'рифләрин дүстурлары јухарыда көстәрилән формада ифадә едилмәлидир.

Һәр һансы бир анлајыша тә'риф вермәјин гајда-ганунлары илә даһа әтрафлы таныш олмаг үчүн һазырда сәккизиллик мәктәбләрдә истифадә етдијимиз Азәрбајчан дилинин грамматикасы дәрсликләриндәки тә'рифләрдән бир нечәсини нәзәрдән кечирәк. Әввәлчә е'тираф етмәлијик ки, һаггында данышдығымыз грамматика дәрсликләриндә бу чәһәтдән хејли гүсурлар вардыр. Мисал үчүн ашағыдакы ики тә'рифә диггәт едәк.

Сөздүзәлдичи шәкилчи—Јени сөз дүзәлтмәк үчүн көкләрә артырылан шәкилчиләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр дејилир.

Сөздәјишдиричи шәкилчи — Сөзләрин әлагәјә кирдији заман дәјишән һиссәсинә сөздәјишдиричи шәкилчи дејилир.

Мәсәләјә дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашылса, һәр ики тә'рифи дүзкүн сајмаг олар; анчаг мәнтиги чәһәтдән јанашдыгда бу тә'рифләрдән бири дүз олмур. Бу чәһәтдән икинчи тә'рифин дүзәлишә еһтијачы вардыр. Һәр һалда бу тә'рифләрин јухарыда көстәрилмиш дүстурлары тәдрисә јарарлы шәклә салынмалыдыр.

Бурада анлајыша тә'риф вермәјин һансы гајдасына риајәт едилмәмишдир?

Грамматика дәрсликләриндә онларча кениш анлајыш тәснифат јолу илә кичик анлајышлара бөлүнмүшдүр. Мәсәлән, нитг һиссәси анлајышы тәснифат јолу илә он кичик анлајыша бөлүнмүшдүр: исим, сифәт, сај, вә с. јахуд чүмлә анлајышына садә чүмлә вә мүрәккәб чүмлә анлајышлары дахилдир. Кениш анлајышын кичик анлајышлара бөлүнмәси дә нисбидир. Тутаг ки, нитг һиссәси анлајышына ондан кичик олан исим анлајышы дахилдир. Исим анлајышы өзү дә тәснифат јолу илә өзүндән кичик анлајышлара бөлүнүр. Мәсәлән, садә исим дүзәлтмә исим, мүрәккәб исим; ја да үмуми исим, хүсуси исим вә с. Демәли, анлајышларын тәснифат јолу илә даһа кичик анлајышлара бөлүнмәси нисбидир.

Мәнтигин дили илә јухарыдакылары ифадә етсәк, биз кениш анлајышлары кичик анлајышлара дејил, чинси нөвләрә бөлүрүк. Чинс анлајышы өзү мәнтигдә сабит дејил, нисби анлајышдыр. Белә ки, бир һалда чинс дејә изаһ етдијимиз анлајыш башга һалда нөв ола билдији кими, бунун әксини дә мүшаһидә едирик. Мәсәлән:

чинс—дәниз һејванлары нөв—балыг

чинс—балыг нөв—көпәк балығы

јахуд да,

чинс—алма нөв—гызыл әһмәд алма

чинс—мејвә нөв—алма

јахуд да,

чинс—бүтөв чүмлә нөв—мүхтәсәр чүмлә

чинс—чүмлә нөв—садә чүмлә

Бу мәсәлә грамматиканын тәдрисиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләр һансы кичик анлајышларын даһа бөјүк

Scanned with CamScanner

анлајышлара дахил олдуғуну вә бунун әксини нәинки дүзкүн тәсәввүр етмәлидирләр, һәм дә буну тәләб едилән заман изаһ етмәји бачармалыдырлар.

Үмумиҗјәтлә анлајышлара тә'риф верәркән мәнтиги чинсин јахын, ја да узаг олмасыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бир гајда олараг тә'рифи верилән анлајыш—нөв ән јахын чинсин васитәсилә изаһ едилир. Бу мәсәлә тәдрис просесиндә даһа бөјүк әһәмиҗјәт кәсб едир.

Јухарыда биз көстәрдик ки, чинс вә нөв анлајышлары нисбидир. Бир мүһакимәдә чинс олан ејни анлајыш башга мүһакимәдә нөв ола билир. Ән јахын чинсин ахтарылмасы мәсәләси дә чинс вә нөв анлајышларынын нисби олмасы илә әлагәдардыр.

Анлајыша тә'риф вермәк, онун мәзмуну ачмаг вә конкретләшдирмәк демәкдир. Тә'риф верилән нөв, јахын чинсини нә гәдәр дәгиг тапса, бир о гәдәр конкрет олар, тез анлашылар. Бу да тәдрис материалына верилән тәләбдир. Әксинә, тә'риф верилән нөв чинсиндән нә гәдәр узаглашырса, нөвүн мәзмуну бир о гәдәр мүчәррәд вә анлашылмаз олар. Бу да тәдрисә зидд һалдыр. Демәли, тәдрис заманы грамматик анлајышларын чинсләри мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу вә ја башга грамматик анлајышын ән јахын чинсини мүәјјән етмәк тә'риф вермәјин биринчи тәләбидир. Фәрз едәк ки, тамамлыг анлајышына тә'риф веририк. Биз тамамлыг анлајышыны үч чинсә дахил едә биләрик: сөз, чүмлә үзвү, икинчи дәрәчәли үзв. Тамамлыг—сөздүр, тамамлыг—чүмлә үзвүдүр, тамамлыг—икинчи дәрәчәли үзвдүр. Әлбәттә, бунлардан тәдрис үчүн ән әлверишлиси үчүнчү чинсдир, јә'ни тамамлыг—икинчи дәрәчәли үзвдүр. Беләликлә дә тамамлығын тә'рифиндә чинс—икинчи дәрәчәли үзв олмалыдыр.

Инди дә бизим истифадә етдијимиз дәрсликдә мүбтәда анлајышынын тә'рифини нәзәрдән кечирәк. «Кимин вә ја нәјин һаггында данышылдығыны билдирән чүмлә үзвүнә мүбтәда дејилир». Көрүндүјү кими, мүбтәда анлајышынын чинси чүмлә үзвү көтүрүлмүшдүр. Һалбуки мүбтәда анлајышынын ән јахын чинси баш үзвдүр. Әкәр тәснифаты да нәзәрә алсаг, буна һеч е'тираз етмәк олмаз; чүнки тәснифат белә верилир: чүмлә үзвләри ики јерә ајрылыр: баш үзвләр, икинчи дәрәчәли үзвләр; баш үзвләр икидир: мүбтәда, хәбәр. Бу нөгсан ејни илә хәбәрин дә тә'рифиндә вардыр. Һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр анлајышларынын ән јахын чинси баш үзвдүр, чүмлә үзвү исә нисбәтән узаг чинсдир. Бу чәһәтдән дә нә мүбтәданын, нә дә хәбәрин дәрсликдәки тә'рифи тәдрис үчүн јарарлы сајыла билмәз.

Исим, сифәт, сај анлајышларына верилмиш грамматик тә'рифләрдәки нөгсанлары да инди мејдана чыхармаг чәтин дејилдир. Һәр үч тә'рифдә садаладығымыз анлајышлар ән јахын чинсә дахил едилмәмишләр. Бу анлајышларын ән јахын чинси сөз дејил, нитг һиссәсидир. Тәснифаты да нәзәрә алсаг, бу, шүбһәсиз нөгсандыр, чүнки исим, сифәт, сај... анлајышлары чинс олан нитг һиссәләри анлајышынын нөвләридир.

Истифадә етдијимиз грамматик тә'рифләрин бир гисминдә бу нөгсан вардыр. Бу һал бир дә она көрә зәрәрлидир ки, тәснифатын тәдриси нәтичәсиндә шакирдләрдә јаранан дүзкүн тәсәввүр ја тәдричән унудулур, ја да думанлы вә гарышыг тәсәввүрә чеврилир. Кәтирдијимиз мисалларда исмин, сифәтин, сајын тә'рифләри шакирдләрдә гарышыг тәсәввүр, дүзкүн олмајан фикирләр әмәлә кәтирир. Мә'лумдур ки, нитг һиссәләринин тәснифатыны кечәркән шакирдләрдә белә бир дүзкүн тәсәввүр јарадылмышдыр ки, исим, сифәт, сај вә с. чинс олан нитг һиссәсинин нөвләридир. Демәли, тә'рифдә бу нөвләрин чинси нитг һиссәси олмалыдыр. Һалбуки нитг һиссәләринин нөвләрини кечәркән шакирд көрүр ки, чинс нитг һиссәси дејил, сөз көтүрүлмүшдүр. Беләликлә дә, нитг һиссәләринин тәснифаты өјрәниләркән шакирдләрдә јаранмыш дүзкүн тәсәввүр кет-кедә унудулуб кедир, ја да башга тәсәввүрләрлә гарышыр. Әксинә, тәснифатын тәдрисиндән сонра нитг һиссәләри өјрәдиләркән онларын тә'рифләриндәки чинс сөз дејил, нитг һиссәләри верилирсә, нитг һиссәләринин тәснифатыны өјрәдәркән шакирдләрдә јаранмыш тәсәввүр даһа да ајдынлашыр, дәринләшир вә кенишләнир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, грамматика дәрсликләриндә верилмиш тәснифатларын вә тә'рифләрин шүурлу өјрәнилмәси мүһүм тәдрис әһәмиҗјәти олан мәсәләдир. Тәснифат вә тә'рифләрин шүурлу өјрәнилмәси исә биринчи нөвбәдә онларын дәрсликдә нечә шәрһ едилмәсиндән асылыдыр. Һазырки дәрсликләримизә бу чәһәтдән јанашдыгда орада бир чох нөгсанын олдуғуну көрмәк мүмкүндүр.

Scanned with CamScanner

Истәр Азәрбајчан дили мүәллимләри, истәрсә V—VIII синифләр үчүн дәрслик тәртиб едән мүәллифләр јухарыда көстәриләнләрә риајәт етсәләр, Азәрбајчан дили тәдрисиндә механики мәнимсәмәнин гаршысы мүәјјән гәдәр алына биләр. Грамматик анлајышларын тә'рифләр васитәсилә шәрһ едилмәси дәрслик мүәллифләринин мәсәләјә чидди јанашмасыны тәләб едир. Мәнтигин анлајыша тә'риф вермәк үчүн мүәјјән ики гајдасына риајәт едилдикдә, дәрслик мүәллифи мүстәгил олараг тә'рифин јалныз бир чәһәтини мүәјјән етмәли олур. Бу чәһәт, әлбәттә, **нөв фәргидир.**

Нөв фәргини дә мүәјјәнләшдирәркән мүәллиф јенә дә мәнтигин, тә'риф вермәјә аид мә'лум гајдасына чидди риајәт етмәлидир. Чинсин нөвләри арасында онларча фәрг тапмаг олар. Ајдындыр ки, тә'рифин дүстурунда бунларын һамысы екс етдирилә билмәз. Адәтән чинсин нөвләри арасындакы фәргләрин бири, бә'зи һалларда исә икиси анлајышын тә'рифинин дүстуруна дахил едилир. Мәсәлән, «ј а л н ы з б а ш ү з в л ә р д ә н и б а р ә т о л а н б ү т ө в ч ү м л ә ј ә м ү х т ә с ә р ч ү м л ә д е ј и л и р» тә'рифиндә бүтөв чүмләнин нөвү олан мүхтәсәр чүмләни бүтөв чүмләнин о бири нөвүндән фәргләндирән јалныз бир әламәт көтүрүлмүшдүр—ј а л н ы з б а ш ү з в л ә р д ә н и б а р ә т о л а н. Јухарыда гејд етдијимиз кими, грамматик тә'рифләрин чохунда нөв фәрги кими јалныз бир әламәт көтүрүлүр. Елә грамматик тә'рифләрлә дә растлашырыг ки, орада нөв фәрги олараг ики әламәт көтүрүлүр. Ашағыдакы тә'рифи бу чәһәтдән нәзәрдән кечирәк: «Ч ү м л ә д ә ә ш ј а б и л д и р ә н, а д л ы г в ә ј и ј ә л и к һ а л л а р д а н б а ш г а, ј е р д ә г а л а н һ а л л а р д а и ш л ә н ә н икинчи дәрәчәли үзвә тамамлыг дејилир». Көрүндүјү кими, бу тә'рифдә т а м а м л ы г анлајышы ики әламәтинә көрә мүәјјәнләшмишдир: а) чүмләдә әшја билдирмәк; б) адлыг вә јијәлик һаллардан башга, јердә галан һалларда ишләнмәк.

Дәрслик мүәллифиндән бурада тәләб олунан әсас чәһәт одур ки, о, чинсин нөвләрини фәргләндирән онларча хүсусијјәтдән **әсас, башлыча** хүсусијјәти сечә билсин вә һәмин анлајышын тә'рифинин дүстуруна әсас, башлыча хүсусијјәти нөв фәрги кими дахил етсин. Нәинки грамматик тә'рифләрин, үмумијјәтлә грамматик нәзәријјәнин дәрсликдә шәрһ едилмәсинин мүвәффәгијјәти чинсин нөвләри арасындакы әсас, башлыча фәрги дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдән чох асылыдыр.

Јери кәлмишкән кәстәрмәк лазымдыр ки, бу вә ја башга бир грамматик категоријанын суаллары да бә'зән нөв фәрги кими һәмин категоријанын тә'рифинин дүстуруна дахил едилир. Мәсәлән, «Әшјанын әламәтини билдирән, нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олан сөзләр сифәт адланыр» көрүндүјү кими, бу тә'рифдә **сифәт** анлајышы ики әламәтинә көрә мүәјјәнләшдирилир: а) әшјанын әламәтини билдирмәк, б) нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олмаг. Сонунчу әламәт дә әсас вә башлыча әламәт кими сифәтин тә'рифинә дахил едилмишдир.

Әлбәттә, бунунла разылашмаг олмаз; она көрә ки, мүәјјән суала вә ја суаллара чаваб вермәк бу вә ја башга грамматик категоријанын әсас вә башлыча хүсусијјәти дејилдир. Биз ејни суала чаваб верән бир нечә грамматик категоријаја раст кәлирик. Мәсәлән, мүасир Азәрбајчан дилиндә суалларын көмәји илә бүтүн һалларда сифәт вә зәрф категоријаларыны мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Әксинә, белә һалларда суаллар бу вә ја башга категоријаны мүәјјәнләшдирәркән манеәјә чеврилир, грамматик категоријаларын гарышдырылмасына сәбәб олур. Бу мәсәлә А. М. Пешковскинин «Школьная и научная грамматика» әсәриндә дә өз әксини тапмышдыр. А. М. Пешковскинин фикринчә, грамматик категоријалары мүәјјәнләшдирәркән суаллара әсасланмаг дилчилик нөгтеји-нәзәриндән өзүнү доғрулда билмәз. А. М. Пешковски бу фикри рус дилинин мәктәб курсуну нәзәрдә тутараг сөјләмишдир. Түрк системли дилләрин мәктәб курсунда, о чүмләдән Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда, бу фикир даһа вачибдир. Форма е'тибары илә охшар категоријалара малик олан түрк системли дилләрдә суаллар тәдрис заманы рус дилинин тәдрисиндә олдуғундан даһа чох гарышыглыг төрәдә билир. Демәли, суалларын анлајышларын тә'рифләринин дүстурларына дахил едилмәси, һәм дә чинсин нөвләрини фәргләндирән әсас, башлыча әламәт кими дахил едилмәси өзүнү доғрултмур.

Бунунла белә, сәккизиллик мәктәбдә ана дилинин грамматикасыны тәдрис едәркән суалларын бөјүк тәдрис әһәмијјәти вардыр. Суаллар бир чох һалларда бу вә ја башга бир грамматик категоријаны мүәјјәнләшдирмәкдә вә бә'зән дә бир категоријаны башга категоријадан фәргләндирмәкдә мүәллимин әлиндә ән јахшы көмәкчи васитәдир. Демәли, мәктәб грамматикасы дәрсликләриндә грамматик суаллар олмалы-

Scanned with CamScanner

дыр. Лакин грамматик суаллар тә'рифләрин дүстурларында дејил, әлавә васитә кими верилмәлидир.

Бурада грамматик тә'рифләрә гаршы мәнтигин ирәли сүрдүјү бир әсас тәләби дә хатырлатмаг фајдалы олар. Мә'лумдур ки, грамматик тә'рифләр бу вә ја башга бир категоријанын ифадә етдији мәзмуна вә бу мәзмуну јарадан формаја әсасланыр. Демәли, грамматик тә'рифләр аид олдуғу категоријанын хүсусијјәтләринә әсасланыр. Категоријада олмајан хүсусијјәтләри әсас вә башлыҹа әламәт кими көтүрәрәк, һәмин категоријаја тә'риф вермәк дилчилик ҹәһәтдән өзүнү доғрулда билмәз, мәнтигин ганунларына исә бу һал тамамилә зиддир. Бурадан belә нәтиҹә чыхыр ки, тә'рифләр инкари дејил, игради олмалыдыр.

Сәккизиллик мәктәбдә истифадә етдијимиз грамматика дәрсликләриндә бу ҹәһәтдән мүәјјән нөгсанлара раст кәлирик. Мәсәлән, «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» 1-ҹи һиссә дәрслијиндә мәсдәрин тә'рифини нәзәрдән кечирәк. Дәрсликдә тә'рифин дүстуру белә верилир: «Ф е' л и н з а м а н, ш ә х с в ә к ә м и ј ј ә т б и л д и р м ә ј ә н ф о р м а с ы н а м ә с д ә р д е ј и л и р». Көрүндүјү кими, тә'риф јарымчыгдыр. О, јалныз анлајышда олмајан әламәтләр үзрә гурулмушдур. Бурада тәбии олараг суал мејдана чыхыр:—Бәс мәсдәр фе'лин нә билдирән формасыдыр?

Әлбәттә, белә «тә'рифләр» һеч бир ҹәһәтдән өзүнү доғрулда билмәз. Белә һалларда нәинки мәнтиг, һәтта дилчилик вә дидактика да «тә'рифи» доғрулда билмир. Инди бу гәбилдән олан тә'рифи тәдрис едән мүәллимин вәзијјәтини хатырлајаг. О, шакирдләрә тә'риф верилән категоријанын һансы **олан** әламәтини көстәрсин? Мүәллим белә тә'рифи дүстурунун гурулушуна көрә әввәлинҹи тә'рифләрлә неҹә мүгајисә етсин? Ајдындыр ки, бунларын һеч биринин мүмкүн олмадығыны көрән мүәллим, механики мәнимсәмә вә схоластик «ајдынлашдырма» үсулларына әсасланаҹагдыр.

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, сәккизиллик мәктәбин грамматика дәрсликләриндә грамматик нәзәријјәни мүәјјән гајда вә ганунлар әсасында шәрһ етмәк лазымдыр.

Ф. АҒАЈЕВА,
филоложи елмләр намизәди.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНДӘ ЈАРЫМЧЫГ ҸҮМЛӘЛӘРИН БӘ'ЗИ ТИПЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Орта мәктәбин VII синфиндә диалог нитги јарымчыг ҹүмләнин нөвләриндән бәһс едилирсә дә, монолог нитгли јарымчыг ҹүмләләр һаггында мә'лумат верилмир. Һалбуки, монолог нитгли јарымчыг ҹүмләнин елә нөвләри вардыр ки, адлыг ҹүмләләри хатырлатса да, адлыг һалда садаланса да, әввәлки ҹүмлә илә бағлылығы нөгтеји-нәзәриндән ондан фәргләнир. Белә ки, сонракы ҹүмләләрдә бир сыра үзвләр тәкрар едилмәмәк мәгсәди илә иштирак етмир. Она көрә дә грамматик категоријаларын мә'на инҹәликләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр ки, ҹүмлә тәһлили заманы чәтинлик чәкмәсинләр. Бу бәһсин гавранылмасы јазылы вә шифаһи нитгин, дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәк гајдаларынын инкишафында мүстәсна рола маликдир. Мәсәлән:

Артыг Фиридунун көзләриндә һәјатын ағыр вә әзаблы сәһнәләри чанланырды. Ушаглығы, ата вә анасынын өлүмү... Теһран һәјаты... Сонра Тәбриз. (М. Ибраһимов, III ҹилд, сәһ. 10).

Бурада бүтөв ҹүмләдә ишләдилән бир сыра сөзләр (Фиридунун көзләриндә чанланырды) јарымчыг ҹүмләдә тәкрар едилмәсә дә, мәнтиги анлајышын сә'ји нәтиҹәсиндә тәсәввүр едилир. Белә ки, III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин субјекти (Фиридунун) бүтөв ҹүмләдә иштирак едир. Јарымчыг ҹүмлә анҹаг II тәрәфлә ифадә едилир. Мә'на әлагәсинә кәлдикдә исә бирләшмәнин 1-ҹи тәрәфи илә бағланыр. Она көрә дә бу типли ҹүмләләр јарымчыг ҹүмлә һесаб едилә биләр.

Бундан әлавә јарымчыг ҹүмләләрә охшајан, лакин ифадәнин гырыглығы илә јаранан ҹүмләләр дә вардыр ки, бунлар илк бахышда еллиптик ҹүмләләрә охшајыр. Јә'ни бурахылан үзвләр мәтндән, ҹүмләнин үмуми мәзмунундан ајдын олур. Мәсәлән:

Илләрлә чәкдијим зәһмәтләр унудулса да, бари гардашлыг вәзифәси... (унудулмаја иди). (Ҹ. Ҹаббарлы, сәһ. 190).

Scanned with CamScanner

Сиз һамыныз бир безин... (гырағысыныз). (С. Рәһимов, Шамо, сәһ. 55).

Бу чүмләләрдә тәфәккүрүн көмәји илә бурахылан үзвләр мә'лум олса да битмиш интонасија јохдур. Лакин формал чәһәтдән јарымчыг олан, әслиндә исә биткин интонасијаја мәнсуб чүмләләр белә чүмләләрлә ејнијјәт тәшкил едә билмәз.

Бир чох һалларда интонасијанын вә әдатын көмәји илә әмәлә кәлән јарымчыг чүмләләр форма е'тибары илә битмәмиш, даһа доғрусу, ифадәнин, чүмләнин гырыглығы кими нәзәри чәлб едир. Анчаг әслиндә бу типли чүмләләрин әксәријјәтиндә бурахылан үзвләр интонасија васитәсилә ајдынлашыр, бурада битмиш интонасија вардыр; мәсәлән:

Нәдән ки, гарадан артыг нә рәнк... (олар). (С. Рәһимов, Шамо, сәһ. 18).

Ох, хаин гардаш, мәнә хәјанәт, мәнә зүлм... (етдин). (Ч. Чаббарлы, Нәср әсәрләри, сәһ. 130).

Мүасир Азәрбајчан дилинин спесификасы илә әлагәдар олараг бир сыра дашлашмыш, донуг чүмләләр вардыр ки, онлар бә'зән мүрәккәб чүмләнин икинчи компонентини тәшкил едир. Бә'зән дә мүстәгил садә чүмлә кими дә ишләнә билир. Әслиндә бунларын хәбәр әламәти ихтисар едилмиш чүмләләрдир. Лакин бунлара хәбәр әламәти артырдыгда ифадә өз кејфијјәтини итирир. Бу типли чүмләләр дә илк бахышда јарымчыг чүмләләрә охшајыр. Мәсәлән:

«Худајар бәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә: папаг гара, көзләр гара, үз гара». (Ч. Мәммәдгулузадә, Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 270).

Јухарыда көстәриләнләрдән әлавә елә јарымчыг чүмләләр дә вардыр ки, хәбәр шәкилчиси ихтисар едилмәклә, бир сыра үзвләри дә бурахылыр. Хәбәр шәкилчисини әдат әвәз едир вә хәбәр функсијасыны көрә билир. Әдаты чүмләдән чыхардыгда һәмин сөзләри чүмлә кими ишләтмәк олмур; мәсәлән:

«Көр бу (дур) да (мәнә едилән) чәза, (мәнә верилән) әдаләт, (мәнә бағышланылан) мүкафат, (мәндән алынан) интигам. (Ч. Чаббарлы, Сечилмиш әсәрләри. I чилд сәһ. 136).

Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компонентиндә мүәјјән үзвүн ихтисары илә әмәлә кәлән јарымчыг чүмлә илә хәбәр әламәти ихтисар едилән табесиз мүрәккәб чүмлә бир-бирләринә охшајыр, лакин бунлар ејни грамматик һал сајыла билмир; мәсәлән:

«Шәрәфоғлу Муғанда ики дәфә узун мүддәт јашајыб ишләмишди: (о) бир суварма ишләринин башландығы ијирминчи (илләрдә), бир дә колхоз гурулушунун кенишләндији ијирми сәккиз—отузунчу илләрдә (јашајыб ишләмишди)». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 37).

Икинчи мүрәккәб чүмләнин сонракы компонентинә хәбәр шәкилчиси артырмаг мүмкүн дејилдир. Чүмләнин мәзмуну бир сыра бурахылан үзвләри тәләб едир. Мәсәлән:

«Кәрбәлајы Һејдәр өлән кими Зејнәбә ики ләјагәтли јердән мүштәри чыхды. Бири Данабаш кәндинин мө'тәбәри вә сајыланы Һачы Һәмзә (иди) вә бири дә Чәрчибоған кәндинин главасы Халыгверди бәј (иди)». (Ч. Мәммәдгулузадә, Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 292).

Үмумијјәтлә, јарымчыг чүмләнин мә'на инчәликләри кениш олдуғундан бунларын мүхтәлиф вариантларындан бәһс етмәк лазым кәлир. Ики вә даһа чох јарымчыг чүмлә бири дикәринин ардынча кәлә биләр.

а) Јарымчыг чүмләнин бири тамамлыг вә тә'јиндән, дикәри исә зәрфликдән ибарәт олур; мәсәлән:

«Әлиш тојун буғдасыны дәјирманда үјүдәндә Шаһид алыб он манат чәримә. Фландан он беш, кимидән үч манат, лап касыблардан бир манат, ики манат, јарым манат, һаллы-һалына көрә». (Ч. Мәммәдгулузадә, Драм вә нәср әсәрләри, Бакы, 1958, сәһ. 538).

Көстәрилән мисал гурулуш е'тибары илә әввәлкиндән фәргләнир. Чүмләнин субјекти—мүбтәдасы нә јарымчыг чүмләдә, нә дә ондан әввәлки чүмләдә иштирак едир. Биринчи чүмләдә објект—васитәли тамамлыг (ондан, Әлишдән) заһирдә олмаса да, һәмин чүмләнин заман зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едән фе'ли бағлама тәркибинин субјектиндән мә'лум олур. Демәли, тәркибин субјекти (Әлиш) чүмләнин објекти кими анлашылыр. Һәтта, јарымчыг чүмләдә әввәл гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыг (чәримә) ишләнир, сонра исә тәкрар едилмир, анчаг тәсәввүр олунур. Беләликлә, мүбтәда, хәбәр, заман зәрфлији, нәһајәт, гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлығын ихтисары илә јарымчыг чүмлә әмәлә кәлир. Мисалда зәрфлик вә гошмадан ибарәт икинчи бир јарымчыг чүмлә (һаллы-һалына көрә) дә вардыр. Бурадакы бурахылан үзвләр һәм јарымчыг чүмләдән, һәм дә ондан әввәлки чүмләдән мә'лум олур. Сонракы јарымчыг чүмләнин објекти әввәлки јарымчыг чүмләнин тамамлыгларынын үмумиләшдирилмиш формасы (һәрәдән) кими чыхыш едә билир. Заман зәрфлији, мүбтәдасы, хәбәри, васитәсиз тамамлығы исә бүтөв чүмләдән мә'лум олур. Анчаг бүтөв чүмләдән сонра зәрфликдән ибарәт икин-

Scanned with CamScanner

чи јарымчыг чүмләни (һамы јалына көрә) вермәк олмаз. Чүнки мәзмун ајдынлығы, ардычыллыг өз кејфијјәтини, мә'насыны итирәр. Бу анчаг биринчи јарымчыг чүмләдән сонра кәлә биләр. Демәли, бир-биринин ардынча ики, үч вә с. јарымчыг чүмлә ишләнә биләр вә мәзмун долғунлуғуна, бурахылан үзвләрин анлашылмасына хәләл кәлмәз. Бурахылан үзвләри јеринә гојаг: һәр кәс дәјирманда дән үјүдәндә, о, һәрәдән һаллы-һалына көрә чәримә алырды.

б) Ики јарымчыг чүмләнин биринчисиндә бурахылан үзв бүтөв чүмләдән, икинчисиндә бурахылан үзв исә һәм бүтөв, һәм дә өзүндән әввәл кәлән јарымчыг чүмләдән мә'лум олур; мәсәлән:

«Һансы јахшыдыр, бирдән севмәк (јахшыдыр), јохса јаваш-јаваш севмәк (јахшыдыр)» (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 61).

в) Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компоненти ики јарымчыг чүмләдән дүзәлир. Әввәлинчи компонентдә олан хәбәр вә мүбтәда һәр ики компонентә аид олур. Јарымчыг чүмләләрин әввәлинчисиндә мигдар тә'јининин бир һиссәси тәкрар едилмир; мәсәлән:

«Мәһсулдарлыг һәр колхоз үчүн ајры көстәрилди: «Јени һәјат» үчүн ијирми үч, (сентнер мәһсулдарлыг көстәрилди), «Гызыл бајраг» үчүн ијирми беш сентнер (мәһсулдарлыг көстәрилди)» (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 157).

Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин әввәлинчи компоненти үч садә чүмләдән әмәлә кәлир; бунларын анчаг биринчисиндә хәбәр иштирак едир; бундан сонра кәлән һәр ики садә чүмләдә вә сонракы компонентдә исә бурахылыр; мәсәлән:

«Онлардан ашағы бәјләр әјләшмишдиләр, бәјләрдән ашағы тачирләр (әјләшмишдиләр), онлардан да ашағы хырдамыдда адамлар: әттар, баггал, молла, мүәллим вә саирләри (әјләшмишди)» (Ә. Һагвердијев, Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 69).

г) Ики јарымчыг чүмләнин бири јарымчыг, дикәри еллиптик чүмләдән олмагла мүхтәлиф үзвләрлә ифадә едилир; мәсәлән:

«Дејирәм ки, мәсләһәтдир, бунлары тојуг кими бир-бир, өзү дә хәлвәтә салыб дәнләјәсән,—бирини булаг башында, бирини чөлдә, шум үстүндә, о бири јатағында (дәнләјим, өлдүрүм). Кимин әчәли нечә кәтирди, (о) өз бәхтинә (архајын олсун)». (М. Ибраһимов, Мәдинәнин үрәји, сәһ. 46).

Бурадакы бүтөв чүмләнин тамамлығы јарымчыг чүмләнин тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә едилән тамамлығынын биринчи тәрәфи кими (бунларын бирини) тәсәввүр едилир, лакин чүмләдә иштирак етмир. Хәбәри дә бүтөв чүмләдән ајдынлашыр. Икинчи јарымчыг чүмләнин хәбәри шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләсини тәшкил етмәклә анчаг тамамлыгдан (өз бәхтинә) дүзәлир.

ғ) Бир ваһид һалында бирләшән гаршылыг-гүзәшт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсинин һәр икиси јарымчыг чүмләдән ибарәт олур; мәсәлән:

«(Биз) Өлсәк дә бир јердә (өлмәлијик), галсаг да (биз) бир јердә (галмалыјыг)» (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 469).

Бу мисалда баш чүмләнин хәбәрләри фе'лин вачиб шәклиндә тәсәввүр едилир. Будаг чүмләнин хәбәрләри исә фе'лин шәрт шәклиндә чыхыш едир. Демәли, јарымчыг чүмләнин бурахылан хәбәрләри фе'лин шәклинә көрә дә фәргләнир.

д) Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компоненти заман вә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијиндән ибарәт олан јарымчыг чүмләләрдән дүзәлир; мәсәлән:

«Сәкинә бајаты дејәнин саат кими вахтында сәсләндијинә диггәт етди: (бајаты дејән) һәр күн ахшам саат сәккиздә (сәсләнәрди), лап көһнә азанчылар кими, нә бир дәгигә кеч, нә бир дәгигә тез: (башларды охујарды). (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 8).

Верилмиш нүмунәдәки чүмлә типи әввәлкиләрә нисбәтән мүрәккәбдир. Белә ки, биринчи компонентин мүрәккәб тамамлығы (бајаты дејәнин сәсләндијинә) икинчи компонентин субјекти—мүбтәдасы кими тәсәввүр едилир. Өзү дә бу фе'ли сифәт тәркиби илә (бајаты дејән) ифадә едилир. Биринчи компонентин мүрәккәб тамамлығынын бир һиссәси (бајаты дејәнин) икинчи компонентин субјекти вәзифәсиндә анлашылыр. Јарымчыг чүмләләрин хәбәрләри мәтнлә әлагәдар олараг мүхтәлиф фе'лләрлә ифадә едилән хәбәрләр (сәсләнәрди), башларды (охујарды) гәбул едир. Биринчи јарымчыг чүмләнин хәбәри (сәсләнәрди) әввәлинчи компонентин мүрәккәб тамамлығынын бир һиссәсиндән (сәсләндијинә) мә'лум олур. Икинчи јарымчыг чүмләнин хәбәри исә (башларды, охујарды) мәтнин тәләбиндән ајдынлашыр. Мүрәккәб чүмләнин икинчи компонентини тәшкил едән јарымчыг чүмләләрин бири кечид вәзијјәтиндә олан, дикәри исә еллиптик чүмләдән дүзәлир.

Scanned with CamScanner

Јарымчыг чүмлә шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә ишләнир; хәбәрин исим һиссәси һәр дәфә тәкрар едилир, фе'л һиссәси бурахылыр; јарымчыг чүмләдәки фикир бүтөв чүмлә илә гаршылашдырылыр; мәсәлән:

«Кәлбијев кечмишдә муздур олмушду. Лакин дәләдуз муздур, ач муздур, һәр јердә гарныны, нәфсини күдән муздур (олмушду) ахшам дүшүб шәр говушанда һансы гапыдан кабаб ији кәлсә, (о, Кәлбијев) ора кедән муздур (олмушду). (М. Ибраһимов, Мәдинәнин үрәји, сәһ. 124).

Бир-биринин ардына бир нечә суал чүмләси дә јарымчыг ола билир; мәсәлән:

«Гызлар нә илә марагланыр? Тарихләми? (Гызлар) гәзет хәбәрләриләми? (марагланырлар), (Гызлар) сијасәтләми? (марагланырлар), (Гызлар) Ешгләми? (марагланырлар)». (М. С. Ордубади, Думанлы Тәбриз, сәһ. 346).

Јарымчыг чүмлә башлыгдан ибарәт олур. Бурахылан сөзләрин бир гисми әввәлки компонентдән мә'лум олур; мәсәлән:

Мән бу чүр әдәбијјаты севирәм. «Шерлох Холмс», «Јол кәсәнләр» кралы (Әсәрләрини мән севирәм). «Үч түфәнкчи» (китабыны, әсәрини севирәм). (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», сәһ. 347).

Јахуд:

Ширзад данышдыгда Рүстәм киши көзалты китабын ағ чилди үзәриндәки ири, гара јазыны охуду: (китабын чилдиндә) «Бөјүк вәзифәләр гаршысында» (башлығы јазылмышды). (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 268).

Јарымчыг чүмләнин бурахылан үзвү тә'јин будаг чүмләсинин баш чүмләсиндән ајдынлашыр; јарымчыг чүмлә тамамлығын бир һиссәсиндән ибарәт олур; мәсәлән:

«Елә ад алмаг истәјирик ки, ону анчаг гујуларын чохлу нефт вермәси илә доғрултмаг олмаз. Коммунист әмәји бригадасы: (адыны алмаг истәјирик)». (М. Ибраһимов, Мәдинәнин үрәји, сәһ. 206).

Шәрт будаг чүмләсинин баш чүмләсини тәшкил едән јарымчыг чүмләнин бурахылмыш хәбәри будаг чүмләнин хәбәриндән мә'лум олур, лакин заман зәрфлијиндән дүзәлән јарымчыг чүмләнин хәбәри фе'лин кәләчәк заманы кими тәсәввүр едилир; мәсәлән:

«Рүстәм дә гочалыб, бала, чох ишләсә, (о) беш ил, он ил (ишләр)». (М. Ибраһимов,Бөјүк дајаг, сәһ. 431).

Әлавә чүмләләр јарымчыг чүмләдән дә дүзәлә билир. Јарымчыг чүмләдә бурахылан үзвләр табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентиндә бир чүмлә үзвү вәзифәсиндә чыхыш едир, јарымчыг чүмләдә һәмин вәзифәдә ишләнсә дә, дикәр грамматик форма илә ифадә едилир; мәсәлән:

«Мәнчә, јарыш шәртләринин бөјүк бир нөгсаны вар: о да орта мәһсулдарлығын аз көстәрилмәсидир. (Бу нөгсан) һәр һектардан 23 сентнер (мәһсул котүрмәкдәдир)». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 145).

Јарымчыг чүмлә анчаг заман зәрфлијиндән ибарәт олур. Әдат бунун әмәлә кәлмәсиндә мүһүм рол ојнајыр; мәсәлән:

«Анчаг Зәһра кәлиб чыхмады. Нә о күн, нә сабаһысы, нә дә үчүнчү күн (кәлиб чыхыр)». (М. Ибраһимов, Мәдинәнин үрәји, сәһ. 9).

Јарымчыг чүмлә мүәллифин сөзләринин арасында да кәлир. Бурахылан үзвләр јарымчыг чүмләдән әввәл вә сонракы чүмләләрдән ајдынлашыр. Лакин бунлар (бурахылан үзвләр) заһирдә олан мәфһумун ичра етдији грамматик вәзифәни дејил, башга вәзифәни ичра едир; мәсәлән:

«Кәнчләр кәтмәнлә нәји исә әзирдиләр.

(сән) Бир дә, бир дә (күрзәни вур). Бу, јекә бир күрзә иди». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 535).

Јарымчыг чүмләнин бир варианты да мисал кәтирилмәклә јараныр. Бу вахт әввәлки чүмләнин фе'ли сифәт тәркиби јарымчыг чүмләнин хәбәри кими чыхыш едир; мәсәлән:

«Сәпинә јахшы һазырланмыш јерләримиз дә вар. Мәсәлән, бири елә бизим саһәләр (сәпинә јахшы һазырлашмышды)». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 203).

Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компонентини тә'јиндән ибарәт јарымчыг чүмлә тәшкил едир; мәсәлән:

«Бу адам тамамилә Рүстәм кишинин тәрсинә иди — кәнч, үзүкүләр, һамыја гуллуг етмәк истәјән, хошхасијјәт: (бир адам иди)». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 276).

Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компоненти—тәрзи-һәрәкәт зәрфлијиндән дүзәлир; мәсәлән:

«Инсанын һәјаты да беләчә олмалыдыр: кетдикчә ширин вә әтирли, көзәл вә мә'налы...» (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 237).

Бә'зән дә мүрәккәб чүмләнин анчаг икинчи компоненти јарымчыг чүмләдән ибарәт олур; мүхтәлиф вәзифәләрдә чыхыш етмәклә, бир-бириндән фәргләнән конструксија илә дүзәлир:

Scanned with CamScanner

а) Табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи компоненти мәсдәр тәркиби илә ифадә едилән јарымчыг чүмләдән әмәлә кәлир; мәсәлән:

«...Сон заманлар бүтүн фәалијјәти, бүтүн варлығы мәhз бу бөјүк мәгсәдә hәср олунмушду: (онун бүтүн фәалијјәтини) шәhәрин евләрини, күчәләрини бүрүмүш олан кәсиф вә натәмиз тәмизләмәк (ишинә hәср олунмушду)». (М. Ибраhимов, Мәдинәнин үрәји, сәh. 75).

Јухарыдакы мисалда јарымчыг чүмлә адлыг hалында ишләнмәсинә бахмајараг, биринчи компонентин јөнлүк hалда олан тамамлығыны (бөјүк мәгсәдә) изаh едир. Демәли, јарымчыг чүмлә дә јөнлүк hалда олмалыдыр. Јарымчыг чүмләдә мүрәккәб тамамлығын икинчи тәрәфи (ишинә) ихтисар едилдијиндән чүмлә адлыг hалда галмышды. Бурада биринчи тәркибин мүрәккәб мүбтәдасынын икинчи тәрәфи (фәалијјәти) јарымчыг чүмләдә васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә чыхыш етмишди.

б) Мәсдәр тәркиби илә верилән јарымчыг чүмләдә бурахылан үзвләрин бә'зиси әввәлки чүмләдән, бә'зиси дә мәтнин үмуми мә'насынын тәләбиндән ајдынлашыр; јарымчыг чүмлә сәбәб мәзмуну ифадә едир; мәсәлән:

«Бу јолда намуслу вә намуссуз, доғру вә јалан—бүтүн васитәләр гәбулдур: анчаг мәгсәдә чатмаг, анчаг истәдијини әлдә етмәк: (үчүн мүвафиг сајылыр)». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 463).

Чүмләдә hәр hансы бир үзвүн бурахылмасы hәмишә мүмкүн дејилдир. Чүмлә мүәјјән бир грамматик конструксија илә гурулдугда үзвүн бурахылмасы мәгсәдәмүвафиг сајылыр. Бир чох јарымчыг чүмләләр вардыр ки, онлар ја бағлајычыларын, јахуд әдатларын иштиракы илә јарана билир. Бунларсыз јарымчыг чүмләни гурмаг олмур; мәсәлән:

«Нә јахшы дејә билди, нә пис». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 61).

Бу мисалда инкар бағлајычысы ишләнмәсәјди, чүмләнин гурулмасы да мүмкүн олмазды: јахшы дејә билди, пис—чүмләнин бу шәкилдә формалашмасы hәм мә'на, hәм дә грамматик чәhәтдән нормал hал сајыла билмәз. Демәли, бу типли чүмләләрдә бир сыра үзвләрин, әсасән, хәбәрин бурахылмасында әдат, бағлајычы бә'зән дә гошма мүhүм рол ојнајыр. Бунунла белә, мә'лумдур ки, «нә» бағлајычысы чүмләдә инкарлыг мә'насы верир. Она көрә дә хәбәр тәсдиглә ишләнир; бурахылан хәбәр тәсдиг формасында олмасына бахмајараг,

јарымчыг чүмләдәки инкар бағлајычысынын иштиракы ону инкара чевирир; мәсәлән:

«Нә нахырлар кәлиб чыхды, нә дә Ширзад». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 423).

«Санки нә кечә олмушду, нә о хәјаллар» (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 413).

Да, дә бағлајычысынын иштиракы илә јарымчыг чүмлә әмәлә кәлир; мәсәлән:

«Сиз дә әлдән дүшдүнүз, мән дә». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 422).

«Гардаш тојунда бачынын ојнамасы вачибдир.—Бачынын да, ананын да, атанын да (ојнамасы вачибдир)» (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 105).

Һәм бағлајычысы илә јаранан јарымчыг чүмлә; мәсәлән:

«Кәл иши елә көтүрәк ки, буну да ики дәфә артыраг, hәм гарғыдалы hесабына, hәм дә чөлләрин оту, әләфи hесабына (мәhсулдарлығы артыраг)». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 228).

Ја бағлајычысы илә:

—«Һансы јахшыдыр—о, ја бу». (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 90).

Бәс әдаты илә јаранан јарымчыг чүмлә; мәсәлән:

«Гојун кәсдин, бәс дујусу, (нечә олсун), бәс јағы (hарададыр), бәс хурушу (нә илә дүзәлсин), бәс мејвәси (hаны), бәс ичкиси? (hаны)» (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 19).

Өзү дә сөзү илә.

«Һамы күлдү, Салман өзү дә (күлдү). (М. Ибраhимов, Бөјүк дајаг, сәh. 39).

Јарымчыг чүмләнин бир нөвү дә еллиптик чүмләләрдән ибарәтдир. Бир чох hалларда табесиз мүрәккәб чүмләнин hәр ики компоненти еллиптик чүмләләрдән дүзәлир. Һәр икисиндә хәбәр вәзифәсиндә тәсәввүр едилән сөз шәхсә көрә бир-бириндән фәргләнир:

а) Еллиптик чүмлә мүбтәда вә јер зәрфлијинин иштиракы илә јараныр; мәсәлән:

«Мән бу тајда (галмышам), јолдашым о тајда (галмышдыр).

Јахуд:

«Иванов јолдашын бригадасы бизи јарыша чағырыр; онлар дәниздә (ишләјирләр), сиз дәниздә (ишләјирсиниз)» (М. Ибраhимов, Сечилмиш әсәрләри, чилд 1,).

Scanned with CamScanner

б) Еллиптик чүмлә мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә суал чүмләси кими формалашыр. Буна чаваб олачаг чүмлә дә еллиптик чүмлә илә ишләнир; бунларын јаранмасында суал әвәзлији мүһүм рол ојнајыр; мәсәлән:

«Буна јалныз романлар вер; о да нечә роман? (олмалыдыр). Гәһрәманлардан, чалыб-чапмагдан, кизли тәшкилатдан, вуруб-јыханлардан данышан роман (олмалыдыр)». (М. С. Ордубади, Думанлы Тәбриз, сәһ. 352).

Бу типли чүмлә тамамлыгдан да ибарәт олур; мәсәлән:

«Једди јашындан адәтдир, гыза раст кәлдин, пычылдашачаг, өзү дә (гыз) нәдән? (данышачагды). (О) мәһәббәтдән (данышачаг)». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 74).

в) Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин һәр ики компоненти мүбтәда вә тамамлыгдан ибарәт олур; мәсәлән:

«Гасымәли кәлиб дурду Худајар бәјин лап габағында: бир әлиндә зоғал ағачы (вар иди), бир әлиндә чөрәк дүрмәји (вар иди)». (Ч. Мәммәдгулузадә, Драм вә нәср әсәрләри, сәһ. 303).

г) Еллиптик чүмләләрин бири табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә мүбтәда вәзифәсиндә олан II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими чыхыш едир; сонракы еллиптик чүмлә исә мәсдәр тәркиби илә ифадә едилир; мәсәлән:

«Јахын Шәргдә ики һөкумәт вардыр: (Јахын Шәргдә) Түркијә вә Иран (һөкумәти вардыр). Онун дүзәлтдији бу зијафәтә гызы да апармаг вә онун гадыны илә таныш етмәк (лазымдыр)». (Думанлы Тәбриз, III чилд, сәһ. 40).

Зиддијјәт әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин һәр ики компонентиндә мүрәккәб мигдар тә'јинин бир һиссәси, тамамлыг вә хәбәр, икинчи компонентдә тә'јин вә тамамлыг бурахылмагла еллиптик чүмләләр јаранып, мәсәлән:

«Рүстәм кими (һәр һектардан) 23, (сентнер мәһсулдарлыг көтүрмәк тәрәфдарыдыр) Гара Кәрәмоғлу 25 (сентнер мәһсулдарлыг көтүрмәк) тәрәфдарыдыр». (М. Ибраһимов, Бөјүк дајаг, сәһ. 175).

Табесиз мүрәккәб чүмләнин биринчи тәркибинин субјекти бурахылыр, икинчи тәркибдә мүбтәда вәзифәсиндә чыхыш едән III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи вә хәбәр иштирак етмир. Беләликлә, һәр ики тәркиб јарымчыг чүмлә илә дүзәлир: мәсәлән:

«Хүсусән, түнд чај ичмәјә гојмур. Мән дә ки, һәр шејин түндүнү хошлајырам. Һә, орта илә арам јохдур. Ја һеч олмасын, ја да лап јахшысы». (М. Ибраһимов, Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 33).

Јарымчыг чүмлә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә едилән мүбтәдадан ибарәт олур; мәсәлән:

«Фәрһад кими күлүнк чалыб дөвләт газандын, ахыры нә олачаг, ким јејәчәк: (о дөвләти) сәнин дөвләтини Шатыр Сафонун гызы, (јејәчәк) бир дә онун нәвәси (јејәчәк)». (С. Рәһимов, Шамо, сәһ. 30).

Бу мисалда һәм тамамлыг (о дөвләти) (сәнин дөвләтини), һәм дә хәбәрләр (јејәчәк) ихтисар едилмиш, јарымчыг чүмлә исә әввәлки чүмләнин гејри-мүәјјән тамамлығыны (ким) ајдынлашдырмышдыр.

ғ) Јарымчыг чүмлә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфиндән ибарәт олур; мәсәлән:

«Бу мәктәбин вердији дәрс һеч кәсин јадындан чыхмајачаг. Нә гочаларын, нә көрпәләрин:... (јадындан чыхачаг)». (М. Ибраһимов, Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 258).

д) Табесиз мүрәккәб чүмләнин биринчи тәркиби тә'јин вә мүбтәда, икинчи тәркиби әдат вә мүбтәда илә ифадә едилир; мәсәлән:

«Оғлун биләр, онун дағлара сәс салан кәлини, (биләр) бир дә сән өзүн: (биләрсән)». (С. Рәһимов, Шамо, сәһ. 30).

Үмумијјәтлә, јарымчыг чүмләнин вариантлары, типләри чохдур. Лакин бир мәгаләдә бунларын һамысындан бәһс етмәк мүмкүн дејилдир.

Һ. РӘСУЛОВ,
Нуха шәһәриндәки 10 номрәли орта мәктәбин директору вә дил-әдәбијјат мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИН ИНКИШАФЫНДА БӘДИИ ПАРЧАЛАРЫН ӘЗБӘРЛӘНМӘСИНИН ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мүһүм вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр әдәби дилә мүкәммәл јијәләнсин, ајдын вә ифадәли шәкилдә данышсын, сөзләри дүзкүн тәләффүз етсин, фикрини ардычыл шәрһ етмәји бачарсын, мәзмунлу вә савадлы јазсынлар.

Бу мүһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә бәдии парчалары әзбәрләтмәјин бөјүк ролу вардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии парчалары шүурлу сурәтдә әзбәрләјән шакирдләр истәр мүәјјән әдәби-бәдии әсәрләр, јазычылар һаггында данышаркән, истәрсә јазыда, истәрсә дә ади сөһбәтиндә чәтинлик чәкмир, фикрини мүстәгил шәрһ едир вә јазырлар.

Ше'р вә ја нәср парчасы мүәллим тәрәфиндән кениш тәһлил едиләркән, хүсусилә әсәрин дили үзәриндә ишләнәркән шакирдләрин нитг инкишафына даһа чох тә'сир едир. Биз бунун тә'сирини ән чох дил дәрсләриндә көрүрүк. Шакирдләр дил дәрсләриндә фикирләрини шәрһ едәркән, мисал көстәрәркән һәмин парчалардан истифадә едирләр. Мәктәбимизин әдәбијјат мүәллими Н. Әһмәдова тәһлил заманы ше'р вә ја нәср парчасынын дили үзәриндә ишләмәјә хүсуси диггәт јетирир. V «б» синфиндә М. Ч. Пашајевин «Бир кәнчин манифести» повестиндән «Баһар» һиссәсини кечәркән мүәллим үчүнчү саатда мәтнин дили, онда олан бәдии тәсвир васитәләриндән данышды, Баһарын фачиәли өлүмүнү тәсвир едән һиссә үзәриндә дајанды.

М ү ә л л и м — Баһар сон нәфәсиндә кими хәјалына кәтирди?

М ү ә л л и м — Кичик Баһарын ана гајғысына еһтијачыны көстәрән парчаны бир дә охујаг.

Ашағыдакы һиссәни мүәллим бир шакирдә охутду.

«Анасыны хәјалына кәтирди.

— Ана! Ај ана!

Онун хәјали сәсиндә ахшамдан јухулајыб кечә јарысы ајылан ана ушағынын архајынлығы кими бир зәифлик һисс олунурду. Белә ушаг дилләнәндә үрәји бир тикә олан ана: «Чан»—дејәр, чәлд галхыб онун јатағына бахар, үстүнү өртәр, раһатларды. Ушаг ана мәһәббәтинин истилијиндә тәкрар хумарланар, ләззәтли јухулар көрәрди. Баһарын гисмәти бу дејилди. О, өзүнү мүдһиш бир бијабан тәнһалығында һисс едәндә јенә чағырмаг истәди:

— Ај ана!

Чаваб кәлмәди. Һәр шеј сусурду. Сүкут вә тәнһалыг бәркијир, кучләнирди. Јалныз човғунлу боран горхунч дишләрини ағардыб гудузчасына сәсләнирди:

— Ај ана!

Күнаһсыз бир мәхлугун хәјалында чанланан бу сәси боғмаг үчүн гыш бүтүн шиддәти илә һајгырырды. Боран күчәдә ач гурд кими улајыр, сојуг гылынч кими кәсир, шахта бәла кими дурур, гар шиддәтлә сәпирди...

Еј туфан, ачы шахта! Сиз наһаг јерә гијамәт гопарырсыныз! Сиз наһаг јерә түндләшир, вар гүввәнизлә һүчум едирсиниз. Елә бир јердә, елә бир күндә, елә бир аләмдә Баһар кими мәхлугу мәһв етмәк чох асандыр. Бунун үчүн бир гәсабын ади тәнбеһи дә бәсдир».

Мүәллим парчадакы «ана ушағы», «мүдһиш бир бијабан тәнһалығы» ифадәләрини изаһ етди, тәсвир васитәләрини бир даһа јада салды вә мәтни әзбәрләмәји тапшырды.

Һәмин мүәллимин Азәрбајчан дили дәрсиндә иштирак етдик. Мүәллим дәрсдә сифәтләрин гурулушча нөвләрини тәкрар едирди. Шакирдләрин чоху мисаллары «Баһар»дан әзбәрләдикләри парчадан сөјләјирди.

Үмумијјәтлә, Н. Әһмәдованын бүтүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләр мисаллары бәдии әсәрләрдән, хүсусилә әзбәр өјрәндикләри әсәрләрдән сөјләјирләр. Әзбәр өјрәнилмиш бәдии парчалар дил материалынын јахшы мәнимсәнилмәсинә, онун шакирдләр тәрәфиндән шүурлу шәрһ олунмасына көмәклик едир. Буна көрә дә мүәллим бу чәһәти һәмишә диггәт мәркәзиндә сахлајыр, дәрсдә мүхтәлиф му-

Scanned with CamScanner

марисәләр апарыр. Һәмин дәрсдә мүәллим мараглы суалларла синфә мүрачиәт етди:

— Ким «Баһар» әсәриндә әзбәрләдијимиз парчадан ичәрисиндә дүзәлтмә сифәт олан чүмлә сөјләјә биләр?

— Ким «Чапајев» ше'риндән мисал сөјләјәр?

— Ким С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндән ичәрисиндә мүрәккәб сифәт олан мисра сөјләјәр?

Шакирдләр әввәлки синифләрдә өјрәндикләри бәдии парчалардан мисаллар сөјләдикләри заман мүәллим хәбәр алырды:

— Мисалы һансы әсәрдән сөјләдин?

— Мүәллифи кимдир?

V «б» вә V «д» синифләриндә шакирдләрин нитг инкишафына әзбәр өјрәндикләри бәдии парчаларын тә'сирини өјрәнмәк мәгсәди илә ашағыдакы тапшырығы вердик: 6 чүмлә јазын, 2 чүмләдә садә, 2 чүмләдә дүзәлтмә, 2 чүмләдә дә мүрәккәб сифәт иштирак етсин. V «б» синфиндә 39 нәфәр шакирддән 33 нәфәри мисаллары әзбәр өјрәндикләри бәдии парчалардан јазмышды. V «д» синфи исә тапшырығы чәтинликлә јеринә јетирди. Һәмин синифдә јалныз 10 нәфәр шакирд чүмләләри бәдии әсәрләрдән јазмышдылар. V «д» синфиндә дәрс апаран мүәллим дил дәрсләри илә әдәбијјат дәрсләри арасында әлагә јаратмадығындан, дил дәрсләриндә әзбәр өјрәдилән әсәрләрдән истифадә етмәдијинә көрә шакирдләр һәм шифаһи данышыгларында, һәм дә јазыларында сәһв бурахыр, чәтинлик чәкирләр.

Әдәби-бәдии әсәрләрин тәһлили заманы әсәрдән парчалар әзбәрләјән шакирд әсәр һаггында даһа тутарлы данышыр, әсәри кениш изаһ едир, данышығыны мисалларла зәнкинләшдирир.

1963 — 1964-чү дәрс илиндә мәктәбимиздә 2 онунчу синиф варды. X «а» синфиндә Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәринин мәзмуну үзәриндә иш апараркән бир, ики, үч вә 5-чи пәрдәләрдән парчалар әзбәрләтдик. X «б» синфиндә исә шакирдләрә әзбәрләмәк үчүн һеч бир тапшырыг вермәдик. Алмаз образынын сорғусу заманы X «а» синфиндән шакирд Ф. Һәсәнов данышды. О, Алмазын вәтән, халг гаршысындакы борчуну бир совет зијалысы кими нечә баша дүшдүјүнү, бу саһәдә Алмазын јүксәк мә'нәвијјатыны шәрһ едәрәк деди ки, бұну Алмазла Чамалын гаршылашдығы сәһнәдә даһа ајдын көрүрүк. Чамал да зијалыдыр, кәндә ишләмәјә кәлмишдир. Лакин о, көһнәлијин зәнчириндән тамам азад олмамышдыр. Илк чәтинлик ону сарсыдыр вә чәбһәдән чәкилмәјә мәчбур едир. Онун Алмазла сөһбәтини охудугда Алмаз көзләримизин гаршысында учалыр. Ејни мәктәби гуртаран, ејни шәраитли кәнддә ишләмәјә башлајан бу ики кәнчин мә'нәви һәјатларында бөјүк фәрг вардыр. Әсәрин 1-чи пәрдәсиндә охујуруг:

Ч а м а л — Дарыхдым, Алмаз, сизә ки, јазмышдым. Сиз дә һазырлашыныз кедәк.

А л м а з — Бәс бизим Маариф Комиссарлығы илә шәртимиз?

Ч а м а л — О, бир шеј дејил, дүзәлтмәк олар. Әризә верәрик, дүзәләр кедәр.

А л м а з — Мән сизи анламырам, Чамал. Бу, мәнчә, ичтимаи бир әхлагсызлыгдыр. Мән Советләр өлкәсинин тән һүгуглу бир вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчумуздур.

Ч а м а л — Вәтәндашлыг борчумуз, вәтәндашлыг борчумуз! Ону шәһәрдә дә көрә биләрик. Сән јаман идеалистсән, Алмаз. Сәнин нишанлын Фуад сәнә јахшы дејирди ки, мән вәтәндаш олмагдан башга өзүм үчүн дә бир адамам. Дүнјада бир јол јашајырам. Өләчәјәм, бир дә дирилмәјәчәјәм.

А л м а з — Фуад һеч вахт белә бош сөзү данышмаз. Бу, мәнчә, ән азы бир идеалсызлыгдыр. Бир иртичадыр.

Сонра Ф. Һәсәнов Алмазын чәтинликләрдән горхмадығыны, синфи дүшмән галыгларына гаршы амансыз олдуғундан данышараг, әсәрин III пәрдәсиндән ашағыдакы һиссәни әзбәр сөјләди:

А л м а з — Гулаг асын, кәндимизин мө'тәбәр адамлары! Инди мән сизи чох јахшы анлајырам. Бу вахтадәк мән кәнддә азадлыға, јенилијә, мәдәнијјәтә дүшмән адамлар олачағына бир о гәдәр дә инанмырдым, лакин, бах, бу сағ әлимдән дәјән илк даш мәнә бөјүк тарихи бир дәрс верди. Мән илк дәфә олараг гаршымда әсил дүшмәни, онун ити дырнагларыны, бәрәлтмиш көзләрини, гычырдајан дишләрини көрдүм.

Һ а ч ы Ә һ м ә д — Јахшы, бағышла һа, јерсиз суалдыр. Јенә дә олсун дә, дүшмән-дүшмән дејәндә, аја, о дүшмән ким олмуш ола?

А л м а з — Ким? Сиз!

Х а н ы м н а з — Гызым?

Һ а ч ы Ә һ м ә д — Биз?

Scanned with CamScanner

А л м а з — Сиз, ишыгдан гачан јарасалар! Кәндин ган дамарларыны соруб кәмирән бүтүн паразитләр. Сән дајаң, ана! Сиз мәдәнијјәтә, јенилијә, кәндин јүксәлишинә зидсиниз! Чүнки мәдәнијјәт сизин чибинизә тохунур, мәдәнијјәт сизин үчүн өлүмдүр, өлүм!

Шакирд Алмаз образынын һәјати күчүндән данышараг көстәрди ки, коллективләшмәнин илк илләриндә кәнддә иш апаран зијалыларымыз Алмаздан чох шеј өјрәнмишләр. Санки Алмаз, ашағыдакы сөзләри һәмин зијалыларын адындан дејир:

А л м а з — Бәли, өзүмү тәгсирли билирәм, чүнки мән бу инвалид чухасы кејмиш голчомаг һачы әһмәдләрә, шәрифләрә, мирзә сәмәндәрләрә гаршы мүбаризәдә анчаг Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә вә јохсул кәндлиләри тәшкил етмәк јолу илә иш көрүлә биләчәјини јахшы дүшүнмәмишдим. Мән тәкбашына мүбаризә апармышдым. Мән баша дүшмәмишдим ки, бу мүбаризәни анчаг мән апармырам, фәһлә синфи партијанын рәһбәрлији алтында апарыр. Мән сәһвләрими бојнума алырам. Анчаг бу сәһвләрим дүшмәнләрими севиндирмәсин. Мүбаризә давам едир. Сәһвләр мәнә чох шеј өјрәтди!

Јахуд Һачы Әһмәд образындан данышан шакирд С. Мәммәдова көстәрди ки, Һачы Әһмәд усталыгла маскаланса да, Совет һакимијјәтинә гаршы кинини һәр заман боғуб сахлаја билмир. Алмазын ирәли сүрдүјү бир сыра јениликләр хошуна кәлмәсә дә динмир, амма өзүнүн бағы мәсәләси кәлдикдә исә дөзмүр, дүшмән сифәтини көстәрәрәк дејир:

Һ а ч ы Ә һ м ә д — Бәс о бағын кәлири кимә јетишәчәк?

А л м а з — Биз ораја чүрбәчүр машынлар гојачағыг. Әлбәттә, кәлири орада чалышанлара јетишмәлидир.

Һ а ч ы Ә һ м ә д — Бәс мән өлмүшәм ки, дири-дири мәним бағымы һәррача гојасан. Мән өзүм һөкумәтә веркн верирәм. Өзүм инвалид, бу да мәним кағызларым.

А ф т и л — А киши, бәлкә елә пулуну верәчәкләр.

А л м а з — Һачы, сиз ки, оғлунузун башындан кечирдиниз!

Һ а ч ы Ә һ м ә д — Адә, залымын гызы, залым, оғул нәдир? Сән бурада лап мәним өзүмү өлдүрүрсән. Оғлуму кет өлдүр дә, данышан молтаны оғлудур. Сән бурада мәним јекә бағымы кечирдирсән өзүндән о јана ки, нә вар, иш билмишәм, кәнди ирәли апарырам. Чәһәннәм олсун сәнин кәндин, тәпәвә дәјсин. Сәһәрдән елә һыггана-һыггана буну дејәчәкдин?

X «б» синфиндә исә һәмин мөвзуларда данышан шакирдләр анчаг дәрсликдә олан фикирләри һеч бир мисал сөјләмәдән шәрһ етдиләр. Алмаз әсәриндән верилән јазы ишиндә дә X «а» синиф шакирдләри даһа долғун, мәзмунлу јазмышдылар.

Әзбәр өјрәдилән бәдии парчаларын мүчәррәд мөвзуларда јазылан иншаларда мүсбәт тә'сирини даһа габарыг көрүрүк.

VIII синифләрдә «Әмәк инсаны учалдыр» мөвзусунда апардығымыз иншада шакирдләрин чохусу өз фикирләрини әмәк вә әмәкчи инсан һаггында әзбәр билдикләри бәдии парчаларла әсасландырмышдылар.

Һәмин јазыја һазырлашаркән мәктәбин әдәбијјат мүәллими С. Чәфәрова илә мәсләһәтләшдик ки, шакирдләрин мөвзуја һазырлыгларыны јохлајаг. Бу мәгсәдлә ашағыдакы суалларла һәр ики синифдә мүсаһибә апардыг.

— Әмәјә вә әмәкчи инсана һәср едилмиш һансы әсәрләри билирсиниз?

— Әмәкчи инсан образларындан кимләри таныјырсыныз?

Әмәк, әмәкчи инсан һаггында һансы ше'ри билирсиниз?

Мүсаһибә заманы шакирдләр мүхтәлиф синифләрдә өјрәндикләри ше'рләрдән чохлу мисаллар сөјләдиләр.

Апарылан инша чох көзәл нәтичә верди. Шакирдләрин чохусу һәм VIII синифдә, һәм дә ашағы синифләрдә әзбәр өјрәндикләри ше'рләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдиләр.

VIII «а» синфиндә шакирдләрин һәмин јазыда истифадә етдикләри ше'рләри синифләр үзрә көстәрмәк истәјирәм.

II синифдә өјрәндикләри ше'рләрдән:

Зәһмәт севән устанын
Бөјүк һүнәри вардыр.
Јаратдығы һәр бина
Кәнч нәслә јадикардыр.

III синифдә өјрәндикләри ше'рләрдән:

Ишлә, гој бәхтијар олсун өлкәмиз,
Зәһмәтлә, һүнәрлә фәхр едирик биз.
Алнымыз ачыгдыр, гәлбимиз тәмиз
Көзәлсән, хошбәхтсән, сән, Муған гызы,
Өмрүн өмрүм кими, шән, Муған гызы.

Scanned with CamScanner

Бир елми өјрәнмәк истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шеји камил биләсән.
Камил бир паланчы олса да инсан,
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан.

IV синифдә өјрәндикләри ше'рләрдән:

Гијмәтини бил
Һәр дәгигәнин.
Кетмәсин һәдәр
Һеч вахтын сәнин.
Вахтында ишлә,
Вахтында динчәл.
Әмәклә, ишлә,
Јаша, арт, јүксәл.

М. Рзагулузадә.

☆

Чүнки билир раһәт әзијјәтдәдир,
Шад јашамаг сә'јдә, гејрәтдәдир.
(Сабир).

V синифдә өјрәндикләри ше'рләрдән:

1. Иш адамын чөвһәридир.
2. Зәһмәт чәкмәјән бал јемәз (аталар мәсәли).

Лајлај дедим ағлама,
Үрәјими дағлама,
Бөјү, бир гоч икид ол,
Мәнә үмид бағлама.

VIII синифдә өјрәндикләри ше'рләрдән:

Устанын әлинә кечәнә гәдәр,
Адәтдир ки, һәр иш чәтин көрүләр.
Полад јүз дағ олса, јенә дә инан,
Вуруб парча-парча дағыдар инсан. (Низами).

Әзбәр өјрәнилмиш бәдии парчалар шакирдләрин сөз еһтијатыны артырмагла онларын дилинә јени ифадә, образлы данышмаға көмәк едән бәдии тәсвир васитәләри кәтирир.

XI синифдә ичтимаијјат дәрсинә гулаг асдығымыз заман «Коммунизм гуручулуғунда партијанын ролунун артмасы» мөвзусу һаггында шакирдләрдән Ф. Һәсәнов, Ә. Мирзәјева, С. Мәммәдованын данышыгларында «Партија коммунизм гуручулуғунун бајрагдарыдыр», «Партија дөврүмүзүн зәкасы, ағлы вә дүшүнчәсидир» вә саир кими «Заманын бајрагдары», «Мәркәзи Комитә» ше'рләриндән кәлән ифадәләр, сөзләр ишләтдиләр.

«Рәһбәрлијин башлыча истигамәти» мөвзусунда данышан С. Мәммәдова Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин партијамызын рәһбәр органы, өлкәни гурултајларарасы идарә едән рәһбәри олдуғуну гејд етдикдән сонра халг шаири С. Рүстәмин «Мәркәзи Комитә» ше'риндән ашағыдакы бәндләри әзбәр сөјләди:

Мәркәзи Комитә сүлһүн, зәһмәтин,
Һаггын, әдаләтин илк чарчысыдыр.
Мәркәзи Комитә һәр бир милләтин
Сәадәт мүлкүнүн ачарчысыдыр.

Мәркәзи Комитә көрән көзүмүз,
Поладдан да мөһкәм дајағымыздыр.
Мәркәзи Комитә үрәк сөзүмүз,
Бајрагдарымыздыр, бајрағымыздыр.

Бәдии әсәрләрин естетик тәрбијәдәки күчү мә'лумдур. Шакирдләр данышығын естетикасыны бәдии әсәрләрдән дә өјрәнирләр. Хүсусилә шакирд ше'ри вә ја нәср парчасыны әзбәрдән дедикдә онда көзәл данышыға мејл даһа да артыр. Бәдии әсәрләрдәки јығчамлыг, образлылыг, аһәнк вә мәнтиг јаваш-јаваш шакирдин данышығына кечир, онун шифаһи вә јазылы нитгини күчләндирир. Тәчрүбә көстәрир ки, ше'р вә нәср парчаларыны әзбәрләјән шакирдләр јерли шивәдән кәлән дил нөгсанларыны да дүзәлдирләр.

Шакирдләрин нитгинин инкишафында бәдии парчаларын әзбәрләнмәсинин әһәмијјәти јалныз бизим дедикләримизлә битмир. Бу, дил вә әдәбијјат тәдрисинин кениш, һәм дә хүсуси диггәт јетирилмәли саһәсидир.

Scanned with CamScanner

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА,
Киров рајону 182 нөмрәли мәктәбин
дил-әдәбијјат мүәллими.

МӘН ӘДӘБИЈЈАТЫ ШАКИРДЛӘРӘ НЕЧӘ СЕВДИРИРӘМ

Орта мәктәбләрдә тәдрис едилән әсас фәнләрдән бири әдәбијјатдыр. Әдәбијјат фәннинин кәнч нәслин идеја-сијаси тәрбијәсиндә әһәмијјәти бөјүкдүр. Кәнчлик илләринин тәкрар едилмәз вә күчлү тә'сири вардыр. Бу илләр инсанын характеринин јеничә формалашдығы, дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәјә башладығы дөврдүр. Мәһз бу дөврдә кәнчләрин һиссләрини тәрбијә етмәк вачибдир. Бунун үчүн әдәбијјат мүәллиминин әлиндә көзәл васитә вә кениш имканлар вардыр.

Әдәбијјат мүәллиминин шәрәфли вә мүгәддәс бир вәзифәси вар: халгымызын зәнкин шифаһи әдәбијјатыны, бөјүк Низаминин, Фүзулинин, Вагифин өлмәз әсәрләрини, даһи мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун әдәби ирсини, Сабирин көзәл ше'рләрини, Ч. Мәммәдгулузадәнин дузлу һекајә вә фелјетонларыны, драм әсәрләрини, Мүшфигин, С. Вурғунун одлу-аловлу ше'рләрини, бир сөзлә Азәрбајчан халгынын әсрләрдән бәри јаратдығы битмәз-түкәнмәз сөз хәзинәсинин сирләрини шакирдләрә өјрәтмәк онун е'чазкарлығы гаршысында дүшүнә билмәји, хәјала далмағы ашыламаг лазымдыр.

Бунун үчүн биринчи нөвбәдә әдәбијјат мүәллиминин өзүнүн мүкәммәл билијә малик олмасы, јорулмадан мүталиә едиб, өз үзәриндә ишләмәси, билијини һәр күн, һәр саат артырмасы лазымдыр. Лакин иш бунунла битмир. Әсас мәсәлә исә тәдрис етдији фәннә бөјүк мәһәббәт бәсләмәкдән ибарәтдир. Чүнки Низамини дујмадан, Фүзулини јана-јана охујуб, она һејран олмадан, бөјүк Сабирин, С. Вурғунун әсәрләринин чохуну әзбәр билмәдән, онлары севмәдән, бу бөјүк сәнәткарларын гәһрәманларынын севинчи илә севилиб, дәрди илә кәдәрләнмәдән әдәбијјат дәрси демәк мүмкүн дејилдир.

Бә'зиләри дејирләр ки, әдәбијјат дәрси демәкдән дә асан иш вар? Лакин беләләри бөјүк сәһв едирләр. Ахы, һәјәчансыз, дујғусуз, мәһәббәтсиз дејилән әдәбијјат дәрсинин нә гијмәти?!

Кәрәк әдәбијјат мүәллими шакирдләрин гәлбиндә елә бир мәш'әл јандырсын ки, онун һәрарәти өмрү боју сөнмәсин. Һәјаты севмәји, әсил инсан кими јашамағы, һәјатда көзәл нә варса — һамысына рәғбәт бәсләмәји шакирдләрә мәһз әдәбијјат мүәллими өјрәтмәлидир. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрә гајғы көстәрмәли, гәлбинин һәрарәтини, кәнчлијинин бүтүн гүввәсини јени јетишән нәслин тәрбијәсинә сәрф етмәлидир. Ахы, «ушаглара шәфгәт вә мәһәббәти олмајан мүәллимләрин тә'лим вә тәрбијәси һәмишә сәмәрәсиз вә нәтичәсиз галыр» (Н. Нәриманов).

Мәнчә, әдәбијјат мүәллиминдә бу чәһәтләр олмазса, о, әдәбијјат мүәллими дејилдир!

Ушаглар чох һәссасдырлар. Онлар һәр шеји чох тез һисс едирләр. Көнүлсүз дејилән, онлара һеч бир шеј вермәјән дәрс, шакирдләр үчүн әзаб-әзијјәтә дөнүр. Шакирдләр белә вахтларда дәгигәләри сајырлар.

Лакин елә ки, шакирд мараглы бир шеј ешидир, онун көзләриндә кәнчлијә мәхсус бир алов гығылчымланыр.

Јалныз онда мүәллим дејә биләр ки, бу, әсил дәрсдир. Анчаг әдәбијјат мүәллими чәрчивәјә алышмыш, һүдудланмыш 45 дәгигә илә, јахуд, тутаг ки, X синиф һәфтәдә 3 саатла кифајәтләнмәлидирми? Јох, јенә дә јох. Бәс нә етмәк лазымдыр?

Дәрс дедијим 6 илдә мән белә гәнаәтә кәлмишәм ки, мүәллим шакирдләрлә һәмишә үнсијјәтдә олмалыдыр. Онлар һансы китаблары охумаг, һансы кино-филмләрә бахмаг, һансы әсәрләрә тамаша етмәји мәсләһәт көрмәлидир. Фикирләрини истигамәтләндирмәлидир.

Мән бу саһәдә шакирдләрлә бә'зи ишләр көрмүшәм. Гејд етмәлијәм ки, мәктәбимиздә 40 нәфәри бирләшдирән әдәбијјат дәрнәји вардыр. Шакирдләр дәрнәјин мәшғәләләринә һәвәслә кәлирләр. Бу, чох фәрәһлидир ки, әдәбијјат дәрнәјинин үзвү олмаг үчүн чох ушаг чан атыр.

Бәс бу нә үчүн белә олмушдур?

Она көрә ки, бизим әдәбијјат дәрнәјимиз шакирдләри марагландыран, дүшүндүрән, севиндирән, һәјәчанландыран чохлу тәдбир һәјата кечирир.

Белә тәдбирләри кечирмәздән әввәл шакирдләрин рә'јини динләјирәм. Һәр нөвбәти мәшғәләдән габаг шакирдләрә белә

суалларла мүрачиәт олунур. «Сизи нә мараггландырыр? Нөвбәти мәшғәләмиздә һансы мөвзуда сөһбәт кечирсәк јахшы олар?» вә с.

Бундан сонракы бир һәфтә әрзиндә шакирдләр арзу вә истәкләрини јазылы сурәтдә дәрнәјин сәдринә тәгдим едирләр. Нөвбәти мәшғәлә кечирилмәздән 3 күн әввәл мүзакирә олуначаг мәсәләләр е'лан едилир.

Мәшғәләләримизин чохунда нәинки тәкчә дәрнәк үзвләри, һәм дә арзу едән чохлу шакирд иштирак едир. Дәрнәјин мәшғәләләриндә ајры-ајры шакирдләр мә'рузә вә чыхышлар едирләр, рә'ј сөјләјирләр. Ахырда шакирдләрин суалларына чаваб верирәм.

«Јени әсәрләри мүзакирә едирик» мөвзусунда кечирдијимиз диспутлар даһа мараглы олур. «Сиз бу әсәри охумусунузму? Әсәрдәки һансы гәһрәман даһа чох хошуна кәлди? Әсәр һагда фикрин нәдир?» вә с. суаллара шакирдләр мараглы чаваблар верир, мүбаһисә едирләр. Бу јахынларда И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» әсәрини мүзакирә едәркән дә белә олмушдур.

Бә'зән имкан олдугда мүзакирә олуначаг әсәрин мүәллифини дә мәктәбимизә дә'вәт едирик.

Мәсәлән: С. Дағлынын «Баһар оғлу», С. Бәдирзадәнин «Бурада инсан јашамышдыр» әсәрләри мүәллифләринин иштиракы илә мүзакирә олунмушдур.

Јени театр тамашаларына күтләви бахыш да мараглы олур. Тамашаја бахдыгдан сонра дәрнәк мәшғәләләриндә әсәри, актјорларын ојунуну мүзакирә едирик. (Мәсәлән М. Ибраһимовун «Кәндчи гызы», С. Рәһманын «Тој», И. Әфәндијевин «Сән һәмишә мәнимләсән» комедијалары).

Бүтүн бунларын шакирдләрин һәм дил инкишафына, һәм дә дүнјакөрүшүнүн кенишләнмәсинә бөјүк тә'сири олур. Ајры-ајры мөвзуларда екскурсијалар тәшкил етмәк көзәл нәтичә верир.

Бу јахынларда X синиф шакирдләрини «Бакы сосиалист Азәрбајчанынын пајтахтыдыр» мөвзусунда екскурсијаја апармышдым. Шакирдләр көзәлләшән, бөјүјән доғма Бакы илә әтрафлы таныш олмуш, Дағүстү паркдан шәһәримизин көзәллијини һејран-һејран сүзмүш, сонра евә гајытмышлар. Бу екскурсијадан алынан тәәссүрат сонрадан шакирдләрин иншасында өз әксини тапмышдыр. Шакирдләр сәмими үрәк сөзләри илә көрдүкләрини гәләмә алмышлар.

Мән ашағыда шакирд Һәчәр Әлијеванын јазысындан бир парчаны нүмунә үчүн гејд едирәм:

«...Артыг Бакыја ахшам дүшүр. Шәһәр өз ишыгларыны јандырыр. Илич лампалары одлар јурдунун пајтахтыны даһа фүсункар едир. Гәлбим фәрәһ һисси илә вурур. Өз-өзүмә пычылдајырам:

Милјон сәсли, милјон чанлы, милјон чыраглы Бакы—
Мәним доғма вәтәнимдир, јурдумдур, мәсәнимдир.
Үрәјим дә она көрә ифтихарла вурур ки,
Бу сајрышан ишыгларын бириси дә мәнимдир!»

Көрүн нә гәдәр сәмими јазылмышдыр.

Демәли, екскурсија өз көзәл нәтичәсини вермишдир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин мөвзуда инша јазан 30 нәфәр шакирдин һеч бири «2» гијмәт алмамышдыр.

Мән мәктәбдә тез-тез республикамызын танынмыш јазычылары илә шакирдләрин көрүшүнү тәшкил едирәм. Сон ики илдә шакирдләримиз халг шаири Сүлејман Рүстәмлә, јазычы Нурәддин Бабајевлә, «Кирпи» журналынын редактору, «Баһар оғлу» әсәринин мүәллифи Сејфәддин Дағлы илә, «Бурада инсан јашамышдыр» әсәринин мүәллифи Салам Гәдирзадә илә, бир груп Чәнуби Азәрбајчан јазычысы Мәдинә Күлкүн, Сөһраб Таһир илә көрүшмүшләр.

Бу көрүшләрин бөјүк тә'сири олур. Көрүшләрдән сонра, дил дәрсләриндә рабитәли нитгин инкишафына ајрылан саатлар һәмин тәәссүратын данышылмасына вә јазылмасына сәрф едилир вә чох јахшы нәтичә верир.

Јахшы әдәбијјат кабинетимиз вар. Шакирдләрин гүввәси илә чохлу әјани вәсаит дүзәлтмиш, зәнкин китабхана тәшкил етмишик. Лазым олан әдәбијјатдан шакирдләр бурадача истифадә едирләр.

Бәдии мәтнләрин ифадәли охунмасына да хүсуси фикир верирәм. Бу, V синифләрдән тутмуш XI синфә гәдәр, бүтүн синифләрдә һәр күн давам етдирилир. Һәр әдәбијјат дәрсинин сонунда (дәрсин гуртармасына беш дәгигә галмыш) «ше'р дәгигәси» кечиририк. Бүтүн шакирдләрин мүхтәлиф ше'р китаблары вар. Һәмин «дәгигәләр»дә габагчадан сечилмиш ән јахшы ше'рләр охунур.

Тез-тез мәктәб үзрә ән јахшы ше'р охујанларын мүсабигәсини кечирирәм. Фәргләнәнләр мүкафатланылыр.

Бәлкә елә бунун нәтичәсидир ки, мәктәбимиздә 10 нәфәрә гәдәр кәнч јетишмишдир. Онларын јаздыглары ше'р, һекајә

Scanned with CamScanner

вə очеркләр вахташыры охунуб мүзакирә едилир. Мәсләһәтләр верилир. Ән јахшылары исә «Кәнч гәләмләр» дивар гәзети васитәсилә бүтүн шакирдләрә тәгдим едилир. Мән әдәбијјатымызы шакирдләрә севдирмәк үчүн мусигидән дә истифадә едирәм. (Доғрудур, буну һәләлик дәрсләрдә тәтбиг едә билмирәм. Чүнки магнитофонумуз јохдур). Ајры-ајры дәрнәк мәшғәләләриндә әдәбијјатла мусигинин әлагәсиндән данышыр вә буну әјани сурәтдә нүмајиш етдирирәм. Дәрнәк үзвләри бу ишдә мәнә чох көмәк едирләр. Онларын арасында көзәл тар чалан вә мәлаһәтли охујан шакирдләр чохдур.

Бу јахынларда кечирдијимиз әдәбијјат мәшғәләләриндән бириндә дәрнәјин үзвү Дилрубә Әлијева «Ше'р вә мусиги» мөвзусунда мә'рузә етди. Мә'рузә охунаркән дәрнәјин үзвләриндән Сәмајә Һәсәнова Чаһанкир Чаһанкировун «Фүзули» кантатасындан II һиссәни, Күлһүсејн Мәммәдов Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсындан «Вәфа һәр кимсәдән ким истәдим...» гәзәлини Абдулла Абдуллајевин чалдығы тарын мүшајиәти илә ифа етмишләр. Бу, динләјичиләрин чох хошуна кәлмишдир.

Бүтүн бу сајдығларымын нәтичәсидир ки, мәктәбимизин шакирдләри әдәбијјат дәрсини севир, халгымызын көзәл, мисилсиз әдәбијјатыны бөјүк мәһәббәтлә өјрәнирләр.

Јагуб ЈАГУБОВ,
Губа рајону, Гырмызы гәсәбә орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими.

ИНША ЈАЗЫЛАРДА ГАРШЫЈА ЧЫХАН ЧӘТИНЛИКЛӘР ВӘ БУНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Совет мәктәби гаршысында дуран мүһүм вәзифә мәдәни, биликли вә савадлы нәсил јетишдирмәкдир. Биз шакирдләрә елмләрин әсасларыны өјрәтмәклә бәрабәр, һәм дә онларда көрдүјүнү, мүшаһидә етдијини, охудуғуну, әдәби-бәдии дилдә, сәлис, рәван, ахычы шәкилдә јазылы нитгдә ифадә едә билмәк бачарығыны да ашыламалыјыг.

Савадланмаг сөзүнүн кениш мә'насы вардыр. Бу мәфһум алтында әсасән, ики чәһәт: бир тәрәфдән орфографик чәһәтдән савадлы јазмаг, дикәр тәрәфдән исә фикри ардычыл, мәнтиги, тутарлы, һәм дә үслубча дүзкүн ифадә едә билмәк нәзәрдә тутулур.

Савадлы шакирд јетишдирмәк узун сүрән педагожи просесдир. Бу, мүәллимдән кәркин, ардычыл, инадлы зәһмәт тәләб едир. I синифдән башлајан бу иш кет-кедә давам вә инкишаф етдирилир, мүәллимләр бир-бирини әвәз едир, бир јазы нөвүндән дикәр јазы нөвүнә кечилир, шакирдләрин јазыда бурахдыглары типик сәһвләр арашдырылыб груплашдырылыр, бунларын арадан галдырылмасы үчүн сәбрлә иш апарылыр. Беләликлә, орта мәктәби битирән кәнчләр савадлы адам кими һәјата атылырлар.

Мән бу јазымда IX—XI синифләрдә әсас јазы нөвү олан инша јазыларда гаршыја чыхан чәтинликләр вә бунларын арадан галдырылмасы јоллары үзәриндә дурмаг истәјирәм.

Инша орта мәктәбин јухары синифләриндә тәтбиг едилән ән чәтин јазы нөвүдүр. Охудуғуну, көрдүјүнү, мүшаһидәсини, мүәјјән бир саһәјә даир шифаһи билијини јазылы шәкилдә вермәк бачарығы һәлә I синифдән е'тибарән шакирдләрә өјрәдилир. Ашағы синиф шакирдләри әввәл өзүнә даһа јахын олан ишләр һаггында («Бизим аилә», «Бизим синиф»,

«Бизим һәјәт»), V—VIII синифләрдә мүшаһидә характерли дашыјан, әдәби-бәдии, тәсвир, сәчијјә вә с. иншалар јазырлар. IX синфә кечирилмиш шакирд, шүбһәсиз ки, һазырлыглы олмалыдыр. I—VIII синифләрдә дәрс дејән мүәллимләр, әкәр шакирдләрдә мүшаһидәчилик габилијјәтини јахшы инкишаф етдирмишләрсә, онлара тез-тез шәкил үзрә јазы, сәчијјә вә б. к. нөвлү јазылар јазмаг вәрдишләри јаратмышларса, рабитәли нитг үчүн ајрылмыш саатлардан бу иш үчүн сәмәрәли истифадә етмишләрсә, шүбһәсиз ки, IX синфә кәлән шакирд инша јазаркән бир о гәдәр чәтинлик чәкмир.

Мәктәбимизин IX синифләринә беш сәккизиллик мәктәбин мә'зунлары кәлирләр. Мүхтәлиф кәндләрдән олан вә мүхтәлиф мүәллимләрин дәрс дедикләри һәмин шакирдләр јазыларында орфографик вә үслуб чәһәтдән мүхтәлиф сәһвләр бурахырлар. Бу мүхтәлифлији өјрәнмәк, һәр шакирдин јазыда бурахдығы типик сәһвләри үзә чыхармаг мәгсәди илә мән илин әввәлиндә IX синифдә биринчи дәфә имла јазы апарырам. Чалышырам ки, сечдијим мәтн грамматик вә орфографија чәһәтдән мүһүм мәсәләләри әһатә етсин.

180 сөздән ибарәт олан «Гарача гыз вә Ағча ханым» мәтнини шакирдләрә јаздырдым. Бу мәтн шакирдләрин васитәсиз нитг, хүсуси вә үмуми исимләр, фе'л вә фе'ли бағламалар, «г», «к», «т» самитләринин «ғ», «ј», «д» самитләринә кечмәси, мүрәккәб чүмлә бәһси, дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гајдаларына аид биликләрини јохламаг үчүн әлверишли иди. Јазыны тәсһиһ едәркән мә'лум олду ки, IX синфә кечирилмиш бир сыра шакирдләр васитәсиз нитгин јазылышы гајдаларында сәһв бурахыр, васитәсиз нитгдә вә мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдаларыны јахшы билмирләр, «г», «к», «т» самитләринин дәјишмәсини зәиф билирләр. Сәһвләри груплашдырыб, онларын арадан галдырылмасы үчүн шакирдләрлә иш апардым. Белә шакирдләри груп һалында әлавә мәшғәләләрә чағырдым, мүхтәлиф нөв јазылар вердим, әдәбијјат дәрсләринин грамматика илә әлагәләндирилмәсинә хүсуси диггәт вердим. Бу иши мән, IX—XI синифләрдә дә давам етдирирәм. Доғрудур, инша јазылар һаггында шакирдләрин мүәјјән гәдәр мә'луматлары вардыр. Јенә дә шакирдләрә иншаја верилмиш ашағыдакы тәләбләри баша салырам:

1. Мөвзуну дүрүст, дүзкүн дәрк етмәк вә ону там шәкилдә ишыгландыра билмәк.

2. Иншада, мөвзунун гаршыда гојдуғу суаллара чаваб верә биләчәк фикирләрин олмасы.

3. Әсас фикрин дүзкүнлүјүнү фактларла тәсдиг едә билмәк.

4. Иншанын гурулушча дүзкүн олмасы, јә'ни орадакы фикирләрин мәнтиги ардычыллыгла верилмәси, онларын арасында әлагә јарадылмасы вә нәһајәт, онларын әдәби бир дилдә ифадә едилмәси». (Проф. А. Абдуллајев. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1960-чы ил, № 3, сәһ. 15).

Һәр бир иншадан әввәл мән онун апарылмасы үчүн габагчадан һазырлыг көрүрәм. Инша үчүн нәзәрдә тутдуғум мөвзу үзәриндә чох дајаныр, ону шакирдләрин фәал иштиракы илә кениш тәһлил едирәм. Ајры-ајры һалларда шакирдләрә мөвзуну габагчадан хәбәр верирәм ки, јазачаглары иншаја даир кифајәт гәдәр мә'лумат топлаја билсинләр. Мөвзунун адыны конкрет шәкилдә дејил, иншанын һансы әсәрә әсасән јазылачағыны демәк фајдалыдыр. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырырам ки, «Лејли вә Мәчнун» әсәрини диггәтлә охусунлар, Лејли вә Мәчнун сурәтләринин тәһлилинә даһа чох диггәт версинләр. Һәм дә шакирдләрә ингилабдан габагкы Азәрбајчан гадынларынын көлә вәзијјәтинә даир охумаг үчүн әлавә әдәбијјат да көстәрирәм. Бу һазырлыгдан сонра шакирдләрә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејли сурәтинин тәсвири» мөвзусунда инша верирәм. Вә јахуд: XI синифдә Ч. Чаббарлынын «Алмаз» драмынын тәһлилиндән сонра Алмаз совет мүәллиминин типик сурәти кими», «Алмаз» драмында коллективләшмәнин илк илләриндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин тәсвири», «М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында Иран кәндлиләринин ағыр һәјатынын тәсвири», «М. Һүсејнин «Абшерон» романында кәнч нефтчи сурәтләри» вә б. к. мөвзуларда инша апарырам.

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн вә јарадычылыг габилијјәтләринин инкишафында сәрбәст вә јарадычы иншаларын әһәмијјәти дә бөјүкдүр. IX синифдә «Азәрбајчанын Русија илә бирләшмәсиндән сонракы мәдәни һәјат» мөвзусуну кечәндән сонра, һәм дә ондан әввәл шакирдләрә рус вә Азәрбајчан халгынын достлуғундан бәһс едән бир сыра материаллары охумағы тапшырдым. Бундан сонра һәмин синифдә «Рус халгы бөјүк гардашымыздыр» мөвзусунда инша апардым. Онлар өз јазыларында һәр ики халгын достлуг әлагәләринә даир чох мараглы фактлар кәтирдиләр. Онлар Ни-

Scanned with CamScanner

заминин, Вагифин, Закирин рус халгына бәсләдији мүсбәт мүнасибәтдән, онларын ајры-ајры әсәрләриндән. нүмунәләр кәтирмишдиләр. Шакирдләр гысача олараг Азәрбајҹанын Русија тәркибинә дахил олмасындан габаг вә сонракы мәнзәрәни мүгајисә етмиш, рус халгынын тарихдә, дүнја мәдәнијјәти вә елминдә ојнадығы габагчыл ролундан, космосу фәтһ етмәкдә ојнадыглары ролу әтрафлы изаһ етмишдиләр.

X синифдә «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман», «Сүлһ инкишаф демәкдир», XI синифдә «Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү әдәбијјатымызда совет адамларынын вәтәнпәрвәрлијинин тәрәннүмү», «Мән «Меһман» әсәриндән нә өјрәндим?» вә б. к. сәрбәст мөвзуларда инша апармышам.

Инша јазыларын јохланылмасы мәс'улијјәтли ишдир. Иншалары јохлајаркән, мән јазынын мәзмунуна, планын мәгсәдәујғун олуб-олмадығына, буна нечә риајәт едилдијинә, јазынын орфографик ҹәһәтдән вә үслуба көрә нечә јазылдығына ҹидди диггәт јетирир, ону дәриндән јохлајыр вә гијмәтләндирмә заманы бунлары нәзәрә алырам. Һәр шејдән әввәл мән һансы шакирдин нә ҹүр сәһв бурахдығыны гејдә алыр, типик сәһвләри груплашдырырам. Сәһвләрин тәһлили үчүн ајрылмыш дәрсләрдә, һәм дә дәрсдәнкәнар вахтларда һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы үзәриндә шакирдләрлә мүнтәзәм иш апарырам. Иншаларда бурахылмыш сәһвләри дәрсдә мүзакирә едиркән, мән сыраларын арасы илә кәзир, шакирдләрин бурахдыглары сәһвләри нечә дүзәлтдикләринә нәзарәт едирәм. Шакирдләр сәһвләри дүзәлтмәкдә чәтинлик чәкдикдә онлара көмәк едирәм. Һәр тәһлил дәрсиндә иншаны долғун ишләјән бир-ики нәфәрин јазысындан ајры-ајры парчалары охујуб, онлара нүмунә көстәрирәм.

Мәсәлән, X синиф шакирди Н. «Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесиндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин тәсвири» иншасынын илк ҹүмләләри белә башланыр: «Совет һакимијјәтинин илк илләридир. Әсрләр боју бир гарыш торпаға һәсрәт галмыш Азәрбајҹан кәндлиси дә азадлыға чыхмышдыр. Онлар торпағын елликлә коллективләшдирилмәси ишинә тәзәҹә башламышлар. Бу нәҹиб ишә вә гүввәтли һәрәката, Совет һакимијјәтинин бу мүзәффәр јүрүшүнә гаршы синфи дүшмән ҹидди мүгавимәт көстәрир. Лакин онлар баша дүшмәк истәмирләр ки, тарихин бу гүввәтли ахынына гаршы һеч бир вәчһлә дуруш кәтирә билмәјәҹәкләр...» вә б. к.

Башга шакирдин «Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» драмында халглар достлуғунун тәсвири» мөвзусунда јаздығы нүмунәни алаг:

«1905-ҹи ил! Бу илдә Русија зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризә тарихиндә бөјүк һадисәләр аз олмамышдыр. Доггуз јанвар күнүндә чарын гыш сарајынын гаршысында фәһләләрин гызыл ганынын төкүлмәси милјонларла әмәкчиләрин хатирәсиндән һеч бир заман силинмәјәҹәкдир! Бу һадисәни хатырлајан һәр бир адамын мүтләгијјәт үсул-идарәсинә нифрәти бирә-он гат артыр. Бу вәһши азғынлыға сонсуз нифрәт бәсләјән, рус пролетариатынын ингилаби чыхышларындан руһланан Бакы пролетариаты да јерли буржуазијаја гаршы ингилаби мүбаризәјә галхыр. Бу гүввәтли ахынын гаршысыны алмагдан өтрү чаризм Азәрбајҹанда бир сыра ијрәнҹ васитәләрә әл атыр. Онлар гардаш халглар арасында сүн'и сурәтдә милли әдавәт тохуму сәпмәклә ингилаби һәрәкаты, сијаси вурушу милләтләр вурушуна чевирмәк истәјирләр. Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-ҹи илдә» драмынын мөвзусу да мәһз бу һадисәләрдән алынмышдыр...» вә и. а.

XI синиф шакирди М. инша јазылары чох вахт епиграфла башламағы хошлајыр. О, «М. Мүшфигин јарадычылығында империализмин ифшасы» мөвзусу үчүн шаирин әсәрләриндән белә епиграф сечмишди:

«Ҹаһан фикримизлә сүсләнәҹәкдир,
Һәр заман нәғмәмиз сәсләнәҹәкдир.
Бу дүнја меһрибан гучағымызда
Шән бир чочуг кими бәсләнәҹәкдир.»

Бунларын сајыны артырмаг оларды. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә нүмунәләри ајры-ајры јазы ишләринин тәһлили заманы синиф гаршысында охујаркән, бу, башга шакирдләрә дә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир, кәләҹәк иншаларынын мәзмунлу олмасына чалышырлар.

Иншаларда ән чох раст кәлдијимиз сәһвләр һансылардыр?

Бу сәһвләри тәхминән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Мәзмун сәһвләри. Бә'зән шакирд мөвзуну пис билдији үчүн мәгсәддән узаглашыр, мәтләбә дахил олмајан мәсәләләрдән јазыр. IX синифдә охујан Б. адлы шакирд «Низами-

Scanned with CamScanner

нин әсәрләриндә әмәкчи инсан сурәтләри» јазысында шаир әмәкчи инсанлара олан мүнасибәтиндән, онун зәһмәти нечә тәрәннүм етдијиндән јазмагданса, шаирин дөвриндән, бу дөврдә Кәнчәнин сијаси-игтисади вәзијјәтиндән, шаирин тә'лим-тәрбијәсиндән, ајры-ајры әсәрләринин гысача мәзмунундан данышыр.

X синиф шакирди Р. «Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә коллективләшмәнин илк илләриндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин тәсвири» јазысында әсас мәсәләни унудур, иншанын чох һиссәсини әсәрин мәзмунуна вә Алмазын педагожи фәалијјәтинә һәср етмишдир.

Мәзмун сәһвләрини мән дәфтәрин кәнарында гејд едирәм. Сәһв чүмләнин јанындан шагули хәтт чәкир вә «мәзмун сәһви», «мәтләбдән узаглашмысан» кими хәбәрдарлыглы сөзләр јазырам.

Бу типли сәһвләрин тәһлили заманы шакирдләрә баша салырам ки, инша конкрет вә јығчам ишләнмәли вә әсас диггәт тәклиф олунмуш мөвзунун мәзмунунун ачылмасына верилмәлидир.

2. Үслуб сәһвләри. Ајры-ајры шакирдләр иншаны орфографик чәһәтдән дүз јазыр, грамматиканын тәләбләринә әсасән чүмләләри дүзкүн гурурлар, лакин чүмләдәки фикир дәгиг олмур, ајдын ифадә олунмур, бәдии чәһәтдән тә'сирсиз олур, дили зәнкин олмур.

Мәсәлән, X синфин шакирдләриндән бири ајры-ајры иншаларында белә үслуб сәһвләри бурахмышдыр:

«С. Вурғунун «Вагиф» драмы кечмишдә олан халгы нечә мүбаризәјә чағырырдыса, бизи дә еләчә мүбаризәјә чағырыр», «Күлнар Әли бәјин арвадыдыр вә чох зирәнк вә һәр шеји тез баша дүшән сурәтдир, онун әлиндән һәр иш кәлир», «Алмаз кәндә кәлдији заман орада дин өз көкүнү чох дәринә салмышды».

XI синиф шакирдләриндән бири иншаларында белә сәһвләр бурахмышдыр:

«Јазычы бир Таһири көстәрмәклә башга-башга нефтчи кәнчләри вә ејни заманда охучулары онун кими олмаға чағырыр», «Мәркәзи Комитәсинин мәфкурә мәсәләләринә даир мүасир мөвзуларда јүксәк кејфијјәтли бәдии әсәрләр јаратмаг үчүн јазычыларымызы руһландырды..», «М. Һүсејн «Абшерон» романында уста Рамазан сурәтини вермишдир», ҮИК(б)П МК-нын мәфкурә мәсәләләринә даир гәрарларыны јеринә јетирмәк уғрунда бир сыра јазычыларымыз мүбаризәјә башладылар», «М. Мүшфигин әсәрләри совет әдәбијјатында көркәмли јерләрдән бирини тутуб һәмишә севилә-севилә охуначагдыр», «Бөјүк Азәрбајчан шаири М. Мүшфиг Азәрбајчанда мүһүм јерләрдән бирини тутур» вә б. к.

Көрүндүјү кими ајры-ајры шакирдләр өз јазыларында фикри дүзкүн ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир, әдәби-бәдии дилдә јаза билмир, бә'зән фикрини образлы сурәтдә ифадә етмәјә чәтинлик чәкир, јерли шивәчилијә ујурлар.

3. Грамматик сәһвләр. Бура грамматика вә орфографијаја аид олан сәһвләр дахилдир. Шакирдләр ән чох г, к, т самитләринин чеврилмәсини пис билир, да, дә шәкилчиләрини бә'зән һәмин адда бағлајычылардан ајыра билмир, әдат вә бағлајычылары бир сыра һалларда гарышдырыр вә с. Ајры-ајры шакирдләр чүмләдә сөзләрин сырасыны позур, мүбтәда илә хәбәри шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашдыра билмир, мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдасыны билмирләр. Бә'зи шакирдләр «сөз», «өз», «көстәрир», «белә» сөзләринин әвәзинә јерли шивәјә ујғун олараг «сүз», «үз», «күстәрир», «бәлә» вә б. к. јазырлар. Бир гисим шакирдләр «XVI әсрдә гадынлар пис јашајырлар» әвәзинә ... јашајырды» шәклиндә јазараг мүбтәда илә хәбәрин кәмијјәтә көрә узлашмасыны билмәдикләрини бирузә верирләр. «Лејли дә Мәчнун кими бәдбәхт иди» чүмләсиндәки «дә» бағлајычысыны битишик јазанлар да олур. Бир сыра шакирдләр «халг» вә бу кими сөзләри һәм «г» илә, һәм дә «ғ» илә «охујачағыг» әвәзинә «охујачајыг», «охудур» әвәзинә «охутур», «көрсәтир» вә с. кими јазырлар.

Јазыда бурахылмыш сәһвләрин арадан галдырылмасы бөјүк зәһмәт тәләб едир. Програмда бу мәгсәд үчүн ајрылмыш саатлар бу иш үчүн кифајәт етмәдији үчүн шакирдләрлә фәрди чалышмаг, онлара типик тапшырыглар вермәк лазымдыр.

Мәзмуна аид бурахылан сәһвләри арадан галдырмаг мәгсәди илә шакирдләрә баша салырам ки, һәр бир инша јазы мүәјјән мәгсәд күдүр. Инша јазы планлы олмалы, онун мәзмунуну өзүндә јығчам шәкилдә әкс етдирмәлидир. Иншада ирәли сүрүлән фикирләр мәзмунун шәрһинә хидмәт етмәлидир.

Әкәр мөвзу «Низаминин әсәрләриндә әмәкчи инсан су-

Scanned with CamScanner

рәтләринин тәсвири»дирсә, бурада һөкмдарларын әдаләтсиз мүһарибәләрлә мәшғул олмаларындан, онларын өзбашыналығындан, гадын һүгугсузлуғундан, шаирин бејнәлмиләлчилик фикирләриндән вә с.-дән сөһбәт ачмаг лазым дејилдир. Һәм инша апарылмаздан габаг, һәм дә тәһлил саатларында мүшаһидә етдијим бу чүр сәһвләр барәсиндә данышырам.

Иншаларда бурахылмыш үслуб сәһвләрини арадан галдырмаг чох кәркин иш тәләб едир. Әдәбијјат дәрсләриндә вә сәһвләрин тәһлили үчүн олан мәшғәләләрдә бу чүр сәһвләри арадан галдырмаг үчүн чанлы иш апармаг лазымдыр. Дәрсликләрдә ајры-ајры әсәрләрин мәфкурәви тәһлили илә бәрабәр, әсәрин тәһлили, образларын тәһлили, дили, бәдии хүсусијјәтләри дә верилмишдир. Бу чүр мәшғәләләрин мараглы кечмәси мүәллимдән асылыдыр. Мараглы гурулан белә дәрсләрдә шакирдләр бәдии әсәрләрин дил хүсусијјәтләрини өјрәнмәклә дүзкүн вә бәдии нитгин тәләбләри һаггында ајдын тәсәввүрә јијәләнир, дилин зәнкинликләри илә јахындан таныш олурлар.

Биз инша јазы заманы шакирдләрин әлавә әдәбијјатдан, әсәрин өзүндән јазы ишиндә истифадә едилмәсинә, мөвзунун габагчадан хәбәр верилмәсинин тәрәфдарыјыг. Бу үсул шакирдә сәрбәстлик верәр, ишә мәс'улијјәтлә јанашар, иншаны јарадычы шәкилдә јазмаға көмәк едәр. Чәсарәтлә демәк олар ки, синиф дәфтәрләрини шакирдә ишләмәк үчүн евә вермәк олар. Бундан һәм дә чәкинмәк лазым дејилдир. Гој бу ишлә мәшғул олан мүтәхәссисләримиз өз фикирләрини бу барәдә гәти билдирсинләр.

Дурсун МӘММӘДОВ,
Јевлах шәһәр 4 нөмрәли
сәккизиллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ КӨЗӘЛЛИК ҺИССИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Әдәбијјатын тәдрисини јахшылашдырмаг мәсәләси инди тәкчә мүәллимләри вә онун тәдрисини нәзәри чәһәтдән һазырлајан мүтәхәссисләри дејил, һәтта валидејнләри, јазычылары, кениш ичтимаијјәти белә дүшүндүрүр. Бу јахынларда кечирилмиш естетик тәрбијәјә даир республика мүшавирәси буна парлаг мисалдыр.

Бизим чәмијјәтдә јени инсанын тәшәккүлү, һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар тәрбијә етмәк мәсәләси кениш сурәтдә һәјата кечирилир. Коммунизм гуручусу өз мә'нәви зәнкинлијинә, әхлаги сафлығына, јүксәк естетик зөвгүнә көрә инкишаф етмиш бир адам олмалыдыр.

Һәјатын көзәлликләрини дәрк етмәк, дујмаг јүксәк габилијјәт тәләб едир. Шакирдләрдә бу кејфијјәт мүхтәлиф јолларла инкишаф етдирилир. Бунун бир јолу да үмумтәһсил фәнләрини бу мәгсәдә хидмәт етдирмәкдир. Коммунизмдә јашајачаг кәнч нәслин мә'нәви аләмини зәнкинләшдирмәкдә, бәдии-емосионал дујғусуну инкишаф етдирмәкдә бәдии әдәбијјат бөјүк тә'сир күчүнә маликдир. Бир дә ки, инсан һәмишә көзәллијә чан атыр. Әдәбијјат аләми илә јашамаға чалышыр. Һәлә вахты илә К. Маркс јазмышдыр:

«Әкәр сән инчәсәнәтдән зөвг алмаг истәјирсәнсә, бәдии чәһәтдән савадлы адам олмалысан».

Көзәллик—һиссдир. Дујғуларла, емосијаларла бағлыдыр. Бәдии әдәбијјат исә һәр шејдән әввәл һиссин, дујғунун мәһсулудур. Шакирдләрдә сағлам бәдии зөвг јетишдирмәкдә әдәбијјат мүәллими тәдрис етдији фәннин тәбиәтиндән доғараг мәктәбдә јеканә симадыр.

Әдәбијјат мүәллиминин көмәји илә һәм јазычынын сәнәткарлығы ортаја чыхыр, һәм дә шакирдләрдә әдәбијјата севки

Scanned with CamScanner

һисси гүввәтләндирилир. Ушаглар әдәбијјатын көмәји илә јахшыны писдән, көзәли чиркиндән сечир, саф-чүрүк едә билирләр.

Мән әдәбијјат дәрсләриндән көзәллик һиссини инкишаф етдирмәк үчүн дәрсликдә верилмиш парчалардакы тәбиәт көзәлликләринин тәсвириндән, инсанын заһири вә дахили аләми илә бағлы олан көзәлликләрдән истифадә едирәм. Бу ишә һәлә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән истифадә етмәклә башлајырам. Мәсәлән, VIII синифдә «Короғлунун Бағдад сәфәри» мөвзусуну кечәркән бәдии тәһлил заманы белә бир парчаны хүсусилә шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: «Короғлу дөнүб Никара бахды, Көрдү валлаһ Никар бир һалдады, бир һалдады ки, алма јанаглар Сәмәргәнд кағызы кими ағарыб. Ала көзләр баһар булуду кими долуб, јагут додаглар бир дәгигәдә елә солуб, елә бил лаләди, шахтаја дүшүб». Бу парчаны охудугдан сонра дејирәм ки, ушаглар, бурадан көрүнүр ки, Никар ханым чох көзәлдир. Лакин тәкчә заһирән көзәл дејилдир. Һәм дә биз ону дастанда ағыллы-камаллы, Короғлу дара дүшәндә она јол көстәрән, тәскинлик верән көзәл бир гадын кими көрүрүк. Демәли, Никар һәм заһирән, һәм дә дахилән көзәлдир. Одур ки, биз ону хошлајыр вә севирик. Јахуд VI синифдә «Мәликмәммәд» нағылыны кечәркән бәдии тәһлил заманы белә бир парчаны шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: «Бу отағын гапысыны ачды, бир ајрысына кирди, онун гапысыны ачдыгда аз галды ағлы башындан чыхсын. Бурада сәндәл тахтын үстүндә елә бирназәнин әјләшмишдир ки, јемә, ичмә онун хәтти-халына, күл чамалына тамаша елә». Парчаны охудугдан сонра ушаглара изаһ едирәм ки, көрүрсүнүзмү, бу көзәл гыз нечә дә вәфалыдыр. О, Мәликмәммәдә мәсләһәт көрүр ки, әввәлчә өзү гујудан чыхсын, сонра ону чыхартсын. Јохса гардашлары кәндири вурар. Ону гујуда гојарлар. Мәликмәммәд бу сөзә бахмадыгда бу көзәл гыз она ишыглы дүнјаја чыхмағын јолуну көстәрир. Она көрә дә биз бу гыза үрәкдән мәһәббәт бәсләјир, онун көзәллијини гијмәтләндиририк.

Јазылы әдәбијјат нүмунәләриндән верилмиш парчалардан көзәллик һиссини, көзәллији гијмәтләндирә билмәк габилијјәтини даһа да инкишаф етдирирәм.

VI синифдә «Кәрпич кәсән кишинин дастаны»ны кечәркән чаван оғланла, гоча кәрпич кәсәни гаршылыглы сурәтдә мүгајисә едирәм.

Ушаглара изаһ едирәм ки, чаван оғлан көзәл көрүнсә дә бир инсан кими көзәл дејилдир. Јүнкүл јолла зәһмәтсиз јашајан бир кәнчдир. Биз ону хошламырыг, она гәлбимиздә мәһәббәт јаранмыр. Бунун әксинә олараг, биз кәрпич кәсән гочаны севирик. Доғрудур, о заһирән көзәл дејилдир, лакин гәлби тәмиз вә көзәлдир. О, өз алын тәри илә јашајыр. Ағлы, дүшүнчәси илә һәрәкәт едир. Она һүсн-рәғбәтимиз даһа чохдур. О, даһа көзәлдир.

VIII синифдә Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндән верилмиш парчаны кечәркән ајры-ајры сурәтләрин нәчиблијиндән, көзәллијиндән данышырам. Сурәтләрин харичи әламәтләри илә дахили аләмләринин көзәллик чәһәтдән бирбирини тамамладығыны Ширинин тимсалында изаһ едирәм.

Ширинин заһирән нечә бир көзәл олдуғуну шакирдләрә чатдырмаг үчүн ашағыдакы парчаны охујурам.

Баһар тәк мәзәлиди о,
Көзләри сүзкүндү, үзү дә көјчәк,
Санки јола дүшдү јүз дәстә чичәк
О тәравәт сачан, бәдәни назик.

Көрүндүјү кими Ширин чох көзәлдир. Ејни заманда о, ағлы, билији илә Хосровдан нә гәдәр үстүндүр. О, һәр чәһәтдән көзәлдир, ејни заманда ушаглара тапшырырам ки, белә көзәл парчалары кәлән дәрсимиз үчүн сечиб һазырлајын. Белэликлә дә ушагларда белә көзәл парчалары сечмәк габилијјәтини дә инкишаф етдирирәм.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасындан «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» парчасыны кечәркән ушаглара изаһ едирәм ки, ушаглар, көрүрсүнүзмү Лејлинин заһири көзәллији илә дахили аләми арасында бир зиддијјәт көрүнүр. О, Лејлијә дејир:

Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Әмма нә дејим ки, јүнкүлсән
Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Әмма нә дејим үзүн ачыгдыр.

Анасынын нәсиһәти будур ки, көзәлсән, көјчәксән, амма ағлын көзәл дејил. Заһирән көзәл олмагла иш битмир. Адамын кәрәк әмәлләри дә көзәл олсун. Заһири бәзәк-дүзәк һеч кимә лазым дејилдир.

Ајдындыр ки, коммунизмдә јашајачаг кәнч нәсл өз һәјатыны көзәллик үнсүрләри әсасында гурмалыдыр. Дахили пис

Scanned with CamScanner

әмәллəрдән, хәләчанлы һиссләрдән тәмизләнмәлидир. Одур ки, әхлаги көзәллик мәсәләси дә тәдрис заманы унудулмамалыдыр. Бу мәгсәдлә мән VII синифдә Н. Кәнчәвинин «Једди көзәл» әсəриндән «Хејир вә Шәр» парчасыны кечәркән Хејирин севилмәсинә олан сәбәби онун әхлаги көзәллији илә изаһ едирәм. Шакирдләрдә Шәрә нифрәти һәр васитә илә артырмаға чалышырам. Чүнки Шәрә нифрәт нә гәдәр артарса, Хејирә мәһәббәтимиз дә о гәдәр артар. Онун көзәл, нәчиб инсани кејфијјәтләрини даһа чох севирик. Изаһ едирәм ки, көзәлликлә хејирхаһлыг вәһдәт тәшкил едир. Көзәл олан чәһәт, һәм дә хејирли, фајдалы чәһәтдир. «Хејир вә Шәр»дә Хејир идеал бир инсандыр. Шакирдләрә чатдырырам ки, көзәл о адамдыр ки, хејирхаһлыдыр, әмәкчидир, нәчибдир.

Јахуд М. Фүзулинин «Мејвәләрин сөһбәти» әсәрини кечәркән изаһ едирәм ки, бағда вә бостанда бир нәфәр дә олсун ләјагәтли адам јохдур. Бу адамлар дахилән бошдурлар. Ловғалыг, тәкәббүрлүлүк, егоистлик пис әхлаги сифәтдир. Һеч вахт инсанын көзәл әхлаги сифәти һесаб едилә билмәз.

Сатирик ше'рләрин тәдриси заманы да көзәллик мәсәләсинә хүсуси фикир веририк. М. Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә», «Нәдамәт вә шикајәт», «Сатырам», Г. Закирин «Фисгүфичур» һәддән ашыб Шишәдә» ше'рләрини кечәркән көрүрәм ки, шакирдләр бу чүр ше'рләри өјрәнмәкдән хүсуси ләззәт алырлар.

Ахы шакирдләрә бу ләззәти верән нәдир. Бурада нә көзәл бир лөвһә, нә дә көзәл инсани сифәтләр вардыр. Бу ше'рләри кечәркән шакирдләрдә чиркинлијә, ејбәчәрлијә көзләри јашарынчаја гәдәр күлүшүнү тәшкил етмәклә, бунун әкси олан шејә мәһәббәти артырмыш олуруг. Беләликлә, күлүш васитәсилә чиркинлик инкар едилир, көзәллик исә тәсдиг едилмиш олур.

«Комсомол поемасы» VII синфин дәрслијинә дахил едилмиш ән гијмәтли әсәрдир. Әсәр поема жанрынын наилијјәтидир. Шакирдләрин үрәјинә, һәјатына даһа јахындыр. Һәм дә даһа ганадлы, даһа романтик бир әсәрдир. Чәлал, Бәхтијар, Һумај кәнчлијин идеалыдыр. Мән поеманын тәһлили заманы бу кәнчләрин тәмиз инсани һиссләрини, көзәл мә'нәви чәһәтләрини ачмаға даһа чох диггәт верирәм, онлар тәмиз гәлбли кәнчләрдир. Киндән, ријакарлыгдан узагдырлар. Комсомолчулары бизә севдирән дә онларын ајдан ары, судан дуру олмаларыдыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә тәбиәт көзәлликләриндән, мәнзәрәләриндән естетик зөвг алмаг ону дујмагда мүһүм мәсәләдир. Шакирдләрдә бу кејфијјәти инкишаф етдирмәк дә мүһүм мәсәләдир.

VI синифдә С. Вурғунун «Муған» поемасындан верилмиш парчалары кечәркән тәбиәт тәсвиринә һәср едилмиш белә бир парчаны алырам:

Боздағын гојнунда бир дәниз вардыр,
Чинарлар саһилдә гатар-гатардыр,
Һәмдәмим ләпәләр, кәј далғалардыр;
Учур гајыгларын ипәк јелкәни,
Елә бил, Кәј көлдә кәздирир мәни.

Бу ше'р парчасы Кәј көлү хатиримиздә чанландырыр. Онун көзәллијини ше'р васитәсилә дујур вә ләззәт алырыг, Ше'р бизә һәјатын өзүнү хатырладыр. Кәј көлү көзүмүз өнүнә кәтирир.

«26-лар» поемасыны кечәркән тәбиәт тәсвири верилмиш

Сарылыг чуғламыш ағ булудлары,
Елә бил каннат бирдән гочалмыш,
Ағчагум чөлүндә јухуја далмыш.

Изаһ едирәм ки, ушаглар, ләкәсиз вә пак коммунарларын өлүм сәһнәсини верәркән бу мәнзәрә нечә дә көзәл сечилмишдир.

Күнәшин сарылыг рәнки илә онларын һәјаты арасында бир јахынлыг вардыр. Бу тәбиәт мәнзәрәси адамы нечә дә мүтәэссир едир.

VIII синифдә М. Шолоховун «Инсанын талеји» һекајәсини өјрәдәркән көстәрирәм ки, әсәрин гәһрәманы А. Соколов бир инсан кими һәр чәһәтдән көзәлдир. Өзүнүн «хошбәхтлијини» тәшкил едән һәр шеј онун үчүн итирилмишдир. Јеканә севинчи олан оғлу мүһарибәнин ахырларында һәлак олмушдур.

Онун әсирликдәки әзаблы күнләри, даим өлүм горхусу адамын һафизәсиндә силинмәз изләр бурахыр. Адама елә кәлир ки, о сарсылачагдыр. Лакин о јашајыр, мүбаризә едир. Башгаларына сәадәт кәтирир. Кимсәсиз бир ушағы өзүнә оғуллуға көтүрүр. Онун бу көзәл мә'нәви сифәтләри адамда гибтә һисси доғурур. Мән ону шакирдләрә әсил көзәл инсан нүмунәси кими тәгдим едирәм.

Scanned with CamScanner

Бүтүн бунларла јанашы олараг әдәбијјат дәрсләриндән зәһмәтин, әмәјин поезијасыны, көзәллијини дә ушаглара чатдырмаг чох вачибдир. Ушаглара изаһ едирик ки, әмәкчи адамлар әдәбијјатымызда сағлам, күмраһ, бәдәнчә мөһкәм тәсвир олунурлар. «Хосров вә Ширин» әсәриндәки Фәрһад, «Муған» поемасындакы Сарван кими сурәтләрин мисалында буну изаһ едирәм. Садә әмәк адамларынын көзәллијинә һүсн-рәғбәти артырырам. Беләликлә дә шакирдләрдә көзәллијә пәрәстиш, гәһрәманлыг гаршысында гибтә етмәк, ејбәчәрлијә нифрәт, фачиәјә тәәссүф һисси инкишаф етдирилир.

Әлбәттә, естетик зөвг мәсәләсини даһа дүзкүн һәлл етмәк ичтимаи тәһлилә јанашы бәдии, сәнәткарлыг тәһлилинә даһа чох фикир вермәк лазымдыр.

Сов.ИКП Програмында дејилир: «Бәдиилик әмәјә даһа артыг зөвг ојадачаг, мәишәти зијнәтләндирәчәк вә инсаны нәчибләндирәчәкдир»

Көзәллији гијмәтләндирмәк јалныз инсана мәхсусдур. Бизим совет анлајышына көрә көзәл о шејдир ки, о, инсан сәадәтинә, хошбәхтлијә хидмәт едир. Әдәбијјат дәрсләриндә бу чүр инсан сәадәти уғрунда мүбаризләри нәчиб инсани чизкиләрин шакирдләрдә дәрин көк салмасына чалышмаг мәним әсас гајәм олур.

Бир нечә кәлмә дә програм вә дәрсликләр һаггында. Мә'лумдур ки, әдәбијјат билаваситә естетик тәрбијә илә мәшғул олан фәндир. Естетик тәрбијәнин сәвијјәси програм вә дәрсликләрдән чох асылыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән програм вә дәрсликләримиздә мүәјјән мүсбәт чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, һәр бир јени мөвзунун тәдриси заманы ифадәли гираәтә јер верилмәси, мүәјјән парчаларын әзбәрләнмәсинин мәсләһәт билинмәси, тәһлил үчүн вахт ајрылмасы естетик тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән чох мүнасибдир.

Лакин бә'зи парчалар шакирдләрин јаш сәвијјәсинә ујғун дејилдир, онларын зөвгүнә дә пис тә'сир едир. VII синифдә Гасым бәј Закирин «Фисгү-фичур һәддән ашыб Шишәдә» ше'ринин әсил ады мә'лумдур ки, «М. Ф. Ахундзадәјә» мәктубдур. Мәктуб бөјүк олдуғундан ихтисарла верилир. Бизчә:

Фисгү-фичур һәддән ашыб Шишәдә,
Еркәји, дишиси јаман пешәдә,

һиссәси јахшыдыр. Онсуз да јердә галан материал кифајәт гәдәрдир.

Јахуд: Вагиф илә Видадинин дејишмәсини кечәркән:

Күлли-Гарабағын аби-һәјаты,
Нәрмә-назик бајатыдыр, бајаты

кими көзәл, поетик, адама руһ верән парчадан сонра:

Данасыны бир күн гојмаз јанына,
Бизим инәк кими тәпәр, ағларсан.

дејилмәси поетик ансамблы позур. Рәнкләри бир гәдәр түндләшдирир. Бизчә һәмин дејишмәдән белә парчалар верилмәсә дә кифајәт едәр.

V—VIII синифләрин әдәбијјат програмларында естетик тәрбијә мәсәләсинә аз фикир верилир.

Әввәлчә ону дејим ки, програмын изаһат вәрәгәсиндә естетик зөвг һаггында бир шеј дејилмир. Програмын мәзмун вә гурулушунда, әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'луматын верилмәсиндән, дәрс типләри вә тә'лим үсулларындан, синифдәнхарич гираәт мәсәләләриндән данышылдығы һалда, бүтүн бунлары естетик тәрбијә мәгсәдләринә хидмәт етдирмәк јолларындан мә'лумат верилмир.

Бизчә әдәбијјат китаблары башга дәрсликләрә нисбәтән даһа нәфис, бәзәкли, көзәл бурахылмалыдыр. Китабын тәртибиндә шакирд зөвгү нәзәрә алынмалыдыр. VI синфин әдәбијјат китабынын үстүндә орта әср сыраларынын пәнчәрәсини андыран бир шәкил верилмишдир. Адама елә кәлир ки, бу пәнчәрәнин архасы дарыхдырычы бир јердир. Кимсә бурада кәдәрли бир һәјат кечирир. Бунун әвәзиндә китабын үзәриндә мүасир ме'марлығын бир нүмунәси верилсәјди даһа јахшы оларды.

Бүтүн бунлар әлбәттә, бизи гане етмир. Әдәбијјат курсунун кениш имканларындан истифадә етмәјин вахты чатмышдыр.

Әли ИБРАҺИМОВ,
Күрдәмир шәһәри, 1 нөмрәли истинад орта мәктәбин дил-әдәбиjјат мүәллими.

ЛИРИК ӘСӘРЛӘРИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Орта мәктәбин програмында лирик әсәрләр хүсуси јер тутур. Елә синиф јохдур ки, орада лирик шеʼр өјрәнилмәсин. Буна көрә дә лирик әсәрләрин тәдриси јоллары һәр бир мүәллими дүшүндүрүр.

Лирик әсәрләрин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр ки, бунлар да тәдрис просесиндә мүнасиб үсул вә пријомларын сечилмәсини тәләб едир. Һәр бир бәдии әсәрин өјрәнилмәсинә онун синифдә охунмасы илә башлајырыг. Лирик әсәрләр дә беләдир.

Мән һәр бир әсәрин, о чүмләдән, лирик әсәрин синифдә өјрәнилмәсинә һазырлыг көрүрәм. Бу һазырлыг нәдән ибарәтдир?

Әввәлчә, әсәрин мәзмуну илә таныш олурам. Белә һалларда, педагожи елмләр намизәди Мир Аббас Аслановун дедији кими — елә бил јазычы, шаир дурур мүәллимин јанында вә мүәллимә пычылдајыр ки, бах, мәним шеʼримин бу јерини белә оху, гәләмимдән чыхан шәкилдә ифадә елә, чүнки мәгсәдим будур. Мәсәлән, Ә. Сабирин «Әкинчи» шеʼрини көтүрәк. Мәʼлум олдуғу кими, бу шеʼрдә шаир әкинчијә «һејван кими өмүр ејләмисән», «чанынбәчәһәннәм ки, өлүрсән» вә с. дејир. Инанмаг олармы ки, кәндли вә фәһләнин тәрәфиндә олан, бу зәһмәткеш инсанлары үрәкдән севән бир шаир белә десин?! Хејр, бу мүмкүн дејилдир!

Мән шеʼрин синифдә охунмасына һазырлашаркән белә инчәликләрә фикир верирәм ки, шакирдләрим дә бунлары баша дүшә билсинләр. Сөз јох ки, бу чәһәт Сабир сатирасынын хүсусијјәтләри илә дә әлагәдардыр. Бир тәрәфдән бу хүсусијјәтләрин синифдә изаһы, икинчи тәрәфдән оху просесиндә бунун ифадә едилмәси бәдии әсәри дәрк етмәкдә, онун идејамәзмуну доғру баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк едир.

Охуја һазырлашаркән мәним диггәтими чәлб едән мәсәләләрдән бириси дә классик шеʼримизин дилидир.

Бәдии әсәри тәһлил етмәк үчүн онун мәзмунуну дәрк етмәк лазымдыр. Дили чәтин баша дүшүлән әсәрин мәзмуну да ајдын олмаз. Буна көрә классик шеʼримизин дил вә үслуб хүсусијјәтләрини шакирдләрә јахшы баша салмаг лазымдыр. Евдә охуја һазырлашаркән мәһз бу мәсәләјә диггәт јетирирәм. Шеʼрдә олан чәтин сөзләрин луғәтини һазырлајырам.

Ону да гејд едәк ки, бәʼзән чәтин сөзүн луғәти мәʼнасыны изаһ едәндә дә шеʼр ајдын баша дүшүлмүр. Белә һалларын габағыны алмаг үчүн еһтијач һисс едиләндә, ајры-ајры сөз, ифадә, тарихи шәхсијјәт адлары һаггында кениш изаһат һазырлајырам.

Һәр бир шеʼри синифдә ифадәли охумаг лазымдыр. Адәтән шеʼрләри әввәлчә өзүм охујурам. Даһа доғрусу шакирдләрә ифадәли оху нүмунәси верирәм. Мән һәмин әсәрин мәзмуну илә евдә таныш олдуғум үчүн шүбһә јох ки, ону мән даһа јахшы вә ифадәли охуја билирәм.

Мән шакирдләрдән мүәллимин нүмунәви охусундан сонра ифадәли оху тәләб етмирәм. Өзүмдән сонра ән габилијјәтли, көзәл диксијасы олан, рәван охуја билән шакирдләрә охутдурурам ки, имкан дахилиндә 5—3 дәгигәјә синфин башга шакирдләри өјрәнилән шеʼрин мәзмуну илә аз-чох таныш олсунлар.

Диггәт етсәниз көрәрсиниз ки, дәрсин башланғычындан тәгрибән 8—10 дәгигә вахт әлдә едилмишдир. Демәли, әлдә едилмиш бу вахт әрзиндә синфин бүтүн шакирдләри һәчмчә бөјүк олмајан лирик әсәрин мәзмуну илә таныш олмаға имкан тапырлар. Бу, шүбһәсиз, охунун ифадәли олмасына мүсбәт тәʼсир көстәрир.

Мән шакирдләримин рәван, дүзкүн вә ифадәли оху габилијјәтинә саһиб олмалары үчүн лирик әсәрләрин тәдриси просесиндә истифадә етдијим бир методик јол һаггында данышмаг истәјирәм. Бу да бир нөв јарышдыр. «Ким јахшы вә јахуд ифадәли охујар» јарышы.

Дәрсин 5—10 дәгигәси бу тәмринә сәрф едилир. Шакирд синфин гаршысына чыхарылыр. О, синифдә өјрәнилән лирик әсәри охујур. Шакирдин ад вә фамилијасыны јазы тахтасында јазырам. Шеʼри башдан-баша охудугча шакирд нечә сәһв бурахырса, онун адынын гаршысында ишарә гојурам. Ким

Scanned with CamScanner

охуда аз сәһв бурахырса, о, јарышын галиби һесаб едилир. Шакирдләр бу тәмринә һәвәслә кириширләр.

Педагожи чәһәтдән мән буну тамамилә доғру һесаб едирәм. Јарышда галиб чыхан шакирд һәвәсләнир, даһа јахшы охумаға чан атыр. Синфин башга шакирдләри охуда она чатмаға чалышырлар. Тәмрин дәрсин марагл ы кечмәсинә сәбәб олур.

Јери кәлмишкән бир мәсәләдән данышмағы вачиб билирәм. О да лүғәт үзәриндә ишдир.

Лирик әсәрдәки лүғәт нә заман вә нечә изаһ едилмәлидир? Мәнә белә кәлир ки, лүғәт ишинин дәрсдә јери вә методикасы, һәр һалда, мүәллим јолдашлары мараргландырыр. Мән өјрәнилән ше'рдә чәтин сөз аз оланда лүғәт үзәриндә иши мүәллимин нүмунәви охусундан сонра, шакирдләрин охусундан әввәл апарырам. Ше'рин аһәнкдарлығыны, үмуми тә'сирини, емосионал тә'сирини зәифләтмәмәк үчүн оху просесиндә лүғәт изаһ етмирәм.

Лирик әсәрдә чәтин сөз чох оланда синфин сәвијјәсиндән асылы олараг, чәтин сөзләрин бир гисмини кириш сөзүмдә изаһ едирәм ки, лүғәт иши чох вахт алмасын. Мәсәлән, Сабирин «Сатырам» сатирасыны көтүрәк. Бу ше'рдәки «Реј», «Тәхти-Губад», «Абәки-шур», «Гәсри-Ширин», «Дөвләти-Гачар» вә с. кими чәтин анлашылан сөз вә тәркибләри изаһ етмәјә башласаг, ше'рин охунмасына вахт галмаз. Буна көрә дә онлары кириш сөһбәтимдә изаһ едирәм ки, һәм охуја чох вахт галсын, һәм дә лүғәт үзәриндә ишин һәчми азалсын.

Һәр шејдән чәтин лүғәт үзәриндә ишин методикасыдыр. Лүғәт үзәриндә иш апараркән, мән чәтин сөзүн мә'насыны сөзлә изаһ едирәм. Мәсәлән, Фүзулинин «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» ше'риндән «фаш олду»—ашкар олду, «бимар»—хәстә.

Сөз вар ки, ону бу чүр изаһ етмәклә шакирдә баша салмаг олмаз. Идиоматик ифадәләр; (мәсәлән, Низаминин «Султан Сәнчәр вә гары» әсәриндән «дил чыхартды», Фүзулинин «Анасынын Лејлијә нәсиһәти» ше'риндән «зәбанә чәкмәк»—дилә кәлмәк, данышмаг) кениш шәрһ илә изаһ едилмәлидир.

Һәмин сөзү јахын мә'на ифадә едән сөзлә дә изаһ етмәк олар. Лүғәт үзәриндә иш апараркән әјаниликдән дә истифадә едирәм. Мәсәлән, С. Вурғунун «Муған» поемасындан

«Јох, дил ачыр Муған, о гызмыш пәләнк,
Бир гарыш дәмјә дә галмасын кәрәк»—

бејтиндәки «дәмјә» сөзүнү изаһ етмәк үчүн шәһәрин кәнарындакы суварылмајан јери тәсәввүрләриндә чанландырыр вә еһтијач оланда да көстәрирәм; «Сәр»—баш, «па»—ајаг вә с. Нәһајәт, ше'рин тәдрисиндә мүәллим елә вәзијјәтлә үз-үзә кәлир ки, лүғәт үзәриндә иш апармаға ачиз галыр. Мәсәлән, Вагифин мәшһур «Хумар-хумар» гошмасындан ашағыдакы бәнди көтүрәк.

«Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лалә тәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир.

Ачыг дејим ки, бурадакы чәтин сөзләри изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирәм. Белә һалларда шакирд ше'ри кәрәк дөнә-дөнә охусун, Вагифин дедији кими дә баша дүшсүн.

Лирик әсәрин тәһлили үзәриндә кениш дајанмаға имканымыз јохдур. Анчаг буну дејим ки, мәним фикримчә, оху просесинин өзүндә тәһлил елементи вардыр. Әкәр шакирд охудуғу бәдии ше'рин архасында һәјатын өзүнү көрә билирсә, бу елә јахшы тәһлилдир. Әкәр шакирд лирик гәһрәманы көрүр, танıјыр, онун дахили аләмини дуја билирсә, баша дүшә билирсә, бу елә тәһлилдир.

Scanned with CamScanner

З. ӘЛИЈЕВА,
Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији тәдрис-методика шө'бәсинин методисти.

СӘРБӘСТ МӨВЗУЛАРДА ЈАЗЫЛАН ИНШАЛАР ҺАГГЫНДА

Һәр ил олдуғу кими бу ил дә үмумтәһсил мәктәбләринин бурахылыш синифләринә ашағыдакы сәрбәст мөвзуларда иншалар көндәрилмишдир.

1. «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман».
2. «Азәрбајҹан совет әдәбијјатында бу күнкү һәјатымызын тәсвири».
3. «Азәрбајҹан әдәбијјатында әмәкчи инсан сурәтләри».
4. «Азәрбајҹан совет әдәбијјатында Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусу».
5. «Азәрбајҹан совет әдәбијјатында гадын сурәтләри».

Сәрбәст инша үчүн тәклиф олунан бу мөвзулар әдәбијјатдан кечилмиш материал үзәриндә там вә әтрафлы фикир сөјләмәк үчүн кениш имкан верир.

Јазылан сәрбәст иншаларын әксәријјәтиндә нәзәри ҹәлб едән ән јахшы ҹәһәт шакирдләрин мөвзуну дәриндән баша дүшмәләри, әдәби материала јарадыҹы шәкилдә јанашмалары, өз шәхси мүшаһидә, мүнасибәт вә дүшүнҹәләрини дүзкүн вә савадлы әкс етмәләридир. Бакы, Кировабад вә Сумгајыт шәһәрләринин, Гусар, Хачмаз вә башга рајонларын бир сыра мәктәбләриндә јазылан сәрбәст иншаларын нәзәрдән кечирилмәси вә јохланылмасы көстәрир ки, мә'зунларын әксәријјәти мүстәгил дүшүнмәји, өз сөзләри илә ајдын, дәгиг вә образлы шәкилдә јазмағы, бәдии образларын дүзкүн характеристикасыны вермәји бачарырлар.

Онлардан бир чоху нәинки јалныз әдәби һадисәләрә дүзкүн гијмәт вермәји, ајры-ајры образларын үмуми, фәрди вә характер ҹәһәтләрини ачмағы, ејни заманда өз фикирләрини мәнтиги ардычыллыгла, һәм дә јарадыҹы шәкилдә ифадә етмәји бачарырлар.

Хүсусән «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман», «Әдәбијјатда Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусу», «Азәрбајҹан совет әдәбијјатында бу күнкү һәјатымызын тәсвири» мөвзуларында јазылан сәрбәст иншалар көстәрир ки, шакирдләр һәмин мөвзулара јарадыҹы јанашмыш, севдикләри гәһрәмана хас олан характер хүсусијјәтләри мәһарәтлә ачыб көстәрмиш, бу күнкү һәјатымызы әкс едән бәдии әсәрләр һаггында кениш вә әтрафлы мә'лумат вермиш, һәмчинин мүсбәт характерли образларын мә'нәви аләмләринә нүфуз етмәји бачармышлар.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, шакирдләрин севдији әдәби гәһрәманларын чоху вәтәнин вә халгын азадлығы уғрунда мүбаризә едән вә социалист ҹәмијјәтимизә хас олан јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик гәһрәманлардыр. Бу исә јалныз садәҹә олараг шакирдләрин гәһрәмана бәсләдикләри һүсн-рәғбәтдән дејил, һәм дә онларын гәлбиндәки вәтәнпәрвәрликдән, вәтәнә, коммунизм ҹәмијјәтинә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәләриндән ирәли кәлән һалдыр.

Мәсәлән: 125 нөмрәли мәктәбин шакирди Таһирә Исрафилова (мүәллим Ејвазов јолдашдыр) Совет Иттифагы Гәһрәманы Меһди Һүсејнзадәни икидлијинә вә ҹәсарәтли олмасына көрә север. Шакирд Меһдинин она етдији тә'сирдән данышаркән јазыр: «Меһди һәр бир охуҹу кими мәни дә икидлик вә гәһрәманлыға, вәтәнини вә халгыны севмәјә, халг иши уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә апармаға руһландырыр.

Һәмин синфин шакирди Сүдабә Сејидова јазысыны бу сөзләрлә башлајыр:

«Мәним севдијим әдәби гәһрәманлар чохдур. Мән Меһманы («Меһман»), Меһди Һүсејнзадәни («Узаг саһилләрдә»), Кулшәни («Кулшән») вә бир сыра башга әдәби гәһрәманлары чох севирәм. Бунларын һәр бири ајры-ајрылыгда фәрди хүсусијјәтләрә малик, севилмәли вә тәглид олунмалы гәһрәманлардыр. Лакин мәним һеч бир заман унуда билмәдијим әдәби гәһрәман Борис Полевојун «Әсил инсан һаггында повест» әсәринин гәһрәманы Алексеј Маресјевдир... Мәним ән чох хошума кәлән ҹәһәт, Алексејин бир совет адамы кими чәтинликләрдән горхмамасыдыр».

Шакирд јазынын сонунда билдирир ки, «Һәјатын гызғын кәнҹлик чағында бизләрдән һәр бирмиз өзүмүздә, совет халгынын јетирдији гәһрәманлара хас олан нәҹиб хүсусијјәтләри тәрбијә етмәлијик...

Әсил инсан—әсил совет вәтәндашы олмаг! Бу, мәним ән бөјүк арзумдур. Бу арзуму һәгигәтә чевирмәк үчүн Маресјев

Scanned with CamScanner

кими чәсур вә мәтин олмаг лазымдыр. Мөһкәм ирадә, мәтинлик исә һәјатын чәтинликләринә гаршы мүбаризәдә јаранып вә мөһкәмләнир.

Һазырда өлкәмиздә фираван бир һәјат—коммунизм чәмијјәти гурулур. Һәр бир совет кәнчи кими мән дә коммунизм гуручусујам.

Коммунизм гуручусу исә коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә мүәјјәнләшдирилмиш көзәл әхлаги сифәтләрә малик олмалыдыр. Мән һәмин кејфијјәтләри тәрбијә етмәјә сөз вермишәм. Мән әсил совет вәтәндашы Алексејдән чох шеј өјрәнмишәм».

Орчоникидзе рајону 39 нөмрәли мәктәбин шакирди Зенфира Әлијева исә Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы Павел Корчакини севир. Чүнки «Корчакин һәр шејдән әввәл көзәл вә јүксәк инсани кејфијјәтләрә маликдир. О, кичик јашларындан өмрүнүн сонуна гәдәр доғручулуғу севән, халгын сәадәти уғрунда мүбаризә апаран вә бу јолда чанындан кечмәјә һазыр олан кәнчдир. Павелин һәјатының әсасыны мүбаризә тәшкил едир.

Бу хүсусијјәтләрә малик бир гәһрәманы севмәмәк олармы?».

176 нөмрәли мәктәбин шакирди Сәлим Әјјубовун (мүәллим Бағырзадә јолдашдыр) ән чох севдији әдәби гәһрәман Полша јазычысы Леонид Инфелдин «Еварист Галуа» әсәринин гәһрәманы мәшһур франсыз ријазијјатчысы Еварист Галуадыр. Там мә'насы илә өз гәлби, өз руһу һисс олунан бу иншада гыса вә мәзмунлу киришдән сонра шакирд јазыр:

«Еварист Галуа мәним ән чох севдијим әдәби гәһрәманлардандыр. Мән әдәбијјатда халгы, вәтәни өзүндән чох севән, көзәл арзуларына чатмаг үчүн ахыра гәдәр мүбаризә едән вә мүбаризәдә ардычыл олан чәсарәтли, елмә сонсуз һәвәс көстәрән, елмин инкишафында, халгын јолунда лазым кәләрсә өз чаныны белә әсиркәмәјән инсанлары чох севирәм.

Л. Инфелдин «Еварист Галуа» әсәринин ејни адлы гәһрәманы өз характери е'тибары илә мәним севдијим гәһрәманлардандыр. Мән ону елмә сон дәрәчә мәһәббәт бәслəдијинә, бөјүк алим олдуғуна, ријазијјата бөјүк һәвәс көстәрдијинә көрә севирәм».

Шакирдләрин ән чох севдикләри әдәби гәһрәманлардан бири дә «Меһман» повестинин гәһрәманы кәнч һүгугшүнас Меһмандыр.

Бу мөвзуда јазылан иншалар көстәрир ки, әсәрдә шакирдләрин әксәријјәтинә хош кәлән чәһәт Меһманын совет ганунларыны мүдафиә етмәси, рүшвәтхорлуға, ријакарлыға гаршы амансыз олмасыдыр.

Ленин рајонундакы 125 нөмрәли мәктәбин мә'зуну Халидә Әлијева (мүәллим Ејвазов јолдашдыр) иншаја аид план тутмуш вә һәмин план әсасында севдији гәһрәмана хас олан хүсусијјәтләри кениш вә јарадычы шәкилдә шәрһ етмишдир.

Шакирд Меһман образынын өзүнәмәхсус бир сыра мүсбәт хүсусијјәтләрини сәчијјәләндирәрәк јазыр:

«Меһман мәндә мә'нәви сафлыг вә вичдан тәмизлији кими сифәтләр тәрбијә етмишдир. Мән бу әсәри дөнә-дөнә охумушам. Әсәрин гәһрәманы Меһман совет ганунларыны мүдафиә едән намуслу әмәк адамыдыр. О, совет ганунларыны позанлара гаршы амансыздыр. Меһмандакы белә көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләр мәндә совет ганунларыны позанлара гаршы дәрин нифрәт ојадыр. Мүстәгил һәјата гәдәм гојан илк күндән һәјатымын сонуна гәдәр мән дә совет ганунларыны позанлара гаршы даим мүбаризә апармаға вә чәмијјәтимизә вичданла хидмәт етмәјә сөз вермишәм».

Орчоникидзе рајону 208 нөмрәли мәктәбин шакирди Әлиһејдәр Дадашов исә халг шаири Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасындакы зәнчи рәссамы—севдији гәһрәманы характеризә едән бир сыра хүсусијјәтләрдән бәһс едәрәк јазыр:

«Зәнчи рәссам мәним ән чох севдијим әдәби гәһрәмандыр. Вәтәнпәрвәрлик, халгилик, инсанпәрвәрлик кими нәчиб идејалара малик олдуғу үчүн мән бу әсәри вә онун гәһрәманы зәнчи рәссамы чох јүксәк гијмәтләндиририрәм».

Шакирдләрин бөјүк бир севинчлә гаршыладығы «Совет әдәбијјатында Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусу» да кениш әһатә едилмишдир.

Мараглы чәһәт ондадыр ки, һәмин мөвзуда јазылан иншаларын чоху мүвәффәг гијмәтләрә, «4» вә «5»ә лајиг көрүлмүшдүр.

Һәмин мөвзу үзәриндә ишләјән шакирдләр мүхтәлиф әсәрләрдән, о чүмләдән А. Фадејевин «Кәнч гвардија», М. Шолоховун «Инсанын талеји», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә», А. Твардовскинин «Васили Тјоркин», Борис Полевојун «Әсил инсан һаггында повест», Әбулһәсәнин «Достлуг галасы», З. Хәлилин «Татјана» вә с. әсәриндән бәһс етмишләр.

Scanned with CamScanner

Гусар шәһәр интернат-мәктәбинин мә'зуну Ариф Әлијев (мүәллим Алхасова јолдашдыр) сечдији мөвзуну там баша дүшмүшдүр. О, рус вә Азәрбајчан әдәбијјатында Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин бәдии тәсвирини верән бә'зи әсәрләр һаггында мүхтәсәр шәкилдә бәһс етмишдир. Шакирд З. Хәлилин «Татјана» поемасындан

«Өлсәк дә намусла өләчәјик биз,
Јад әлә кечмәсин кәрәк өлкәмиз!
Әмр вер, һараја кетмәлијәм мән?
Биз өлүб кетсәк дә, јашасын Вәтән!».

мисраларыны нүмунә көстәрәрәк, Вәтән уғрунда өлмәји өзүнә шәрәф һесаб едир. Шакирд сонра јазыр: «Биз мүһарибә истәмирик. Гој мүһарибәјә сәрф олунан хәрчләр елм вә техниканын инкишафына, космосун өјрәнилмәсинә сәрф олунсун».

«Азәрбајчан әдәбијјатында әмәкчи инсан сурәтләри», «Азәрбајчан совет әдәбијјатында бу күнкү һәјатымызын тәсвири», «Азәрбајчан совет әдәбијјатында гадын сурәтләри» мөвзуларында јазылан иншаларын әксәријјәти дә долғун вә мәзмунлудур.

Мә'зунларын бир чоху Азәрбајчан әдәбијјатында әмәк адамларынын бәдии сурәтләрини јарадан јазычылардан, классик вә мүасир әдәбијјатдакы әмәкчи инсан сурәтләриндән, хүсусән бу күнкү һәјатымызда олан чанлы әмәк гәһрәманларынын тәсвирини верән әсәрләрдән бәһс етмиш вә бөјүк бир усталыгла мөвзуну ача билмишләр. Белә ки, онлар Низаминин, Ахундовун классик әдәбијјатда әмәк вә әмәк адамларыны тәрәннүм едән әсәрләриндән данышмыш, бу күнкү һәјатымызы әкс едән Меһди Һүсејнин «Абшерон», С. Вурғунун «Муған», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг», «Кәндчи гызы», И. Әфәндијевин «Сөјүдлү арх», «Сән һәмишә мәнимләсән», Н. Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри» вә с. әсәрләриндәки әмәк адамларындан бәһс етмиш, һәмин әсәрләрин тәһлилини вермиш вә әмәјин гүдрәтини бәдии шәкилдә тәрәннүм етмишләр.

Бу чәһәтдән 161 нөмрәли мәктәбин XI синиф шакирди Елмира Тағызадәнин јазысы чох сәчијјәвидир.

Шакирд јазыр: «Вәтәнимиздә коммунизмин гәләбәси үчүн совет халгы әзмлә чалышыр. Севил Газыјева кими тарла гызынын әмәк башында гәһрәманчасына һәлак олмасы кәнч механизаторун фәдакарлығындан, әмәјә јүксәк бир идеал кими бахмасындан ирәли кәлмишдир...»

«Мән дә Севил кими әмәк чәбһәсинин зәрбәчиси олачағам. Әмәк гәһрәманларыны тәрәннүм едән әсәрләр исә мәнә һүнәр вә рәшадәт верәчәк, мәнә доғру јол көстәрәчәк вә һәјат јолуму ишыгландырачаг». Шакирд иншаны тамамилә мүстәгил ишләмиш, бу вә ја дикәр китаб чүмләләрини јазыја көчүрмәмиш, үрәјиндән кәләнләри, һисс етдикләрини, дујдугларыны, башa дүшдүкләрини гәләмә алмышдыр.

Сумгајыт шәһәриндәки 13 нөмрәли мәктәбин шакирди Офелја Бабајева јаздығы иншанын руһуна ујғун олан ашағыдакы епиграфы вермишдир:

«Мән сөһбәт ачсам да јүз гәринәдән
Бу күндән ајрыла билмәјәчәјәм.
Бөјүк коммунизмин сабаһына мән
Садә хатирә тәк кәлмәјәчәјәм».
(С. Вурғун)

Шакирд классик әдәбијјатда јаранан әмәк гәһрәманларынын садәчә олараг адыны чәкмәклә кифајәтләнмиш, мөвзуну әсасән мүасир дөврдә јаранан әсәрләрин тәһлили үзәриндә апармышдыр. Јерли шәраити, сосиалист Сумгајыт шәһәриндә әмәк гәһрәманларынын јаратдығы харигәләрдән вә бунун бәдии тәсвирини верән Н. Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри» әсәриндән бәһс етмишдир.

Шакирд

«Сумгајыт!
мәнәм јерә,
көјә нәғмәләр дејән.
Торпаг мәнә бахсын,
Көј мәнә бахсын.
Бу әсрин өзүнү көрмәк истәјән
Кәлиб бирчә дәфә гој мәнә бахсын»—

мисраларыны нүмунә верәрәк јазыр:

«Бу поемада шәһәримизин тәрәннүмү реал шәкилдә әкс етдирилир. Әсәрдә јарадычы әмәк булаг кими гајнајыр».

Сумгајытын күнбәкүн көзәлләшмәсини билдирмәк истәјән шакирд шәһәрин кениш вә јарашыглы проспектләри илә аддымламағын, пәнчәрәдән ахан ширин мусиги мелодијаларынын нә гәдәр көзәл олдуғуну, Хәзәрин гојнуна ахан нәғмәкар ләпәләрин Үзејир Һачыбәјов мусигиси гәдәр мәлаһәтли олдуғуну сөјләјир. Бу сәтирләр көстәрир ки, шакирд јазыда һәм дә көзәл бәдии тәзадлар јарада билмишдир.

Јазыны: «Бу күнүмүз көзәлдир, фәрәһлидир. Бу күндә јашајан инсанын севинчи, арзулары каинат гәдәр һүдудсуздур.

Сабаһымыз даһа көзәл олачаг, чүнки бу сабаһ коммунизмин сабаһыдыр» — чүмләси илә битирән шакирд, һәјаты дәриндән баша дүшә билир, тәбиәти дујур вә онун көзәллијини бәдии шәкилдә әкс едә билир.

Јухарыда дејиләнләри үмумиләшдирәрәк, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, мә'зунларын әксәријјәти сәрбәст мөвзуларда верилән иншалары дүзкүн баша дүшмүш, бачарыгла мөвзуну ача билмишләр. Шакирдләр һәм дә фактлара шәхси мүнасибәтләрини көстәрмәји вә фикирләрини әсасландырмағы да чох көзәл бачарырлар.

XI синфи битирән јенијетмә кәнчләр өз дүнјакөрүшләри, билик сәвијјәләри даирәсиндә бәдии образы сәчијјәләндирә билир, образын характер вә фәрди хүсусијјәтләрини изаһ едиб ајдынлашдырмағы бачарырлар. Һәтта бир сыра јазыларда шакирдләрин өзүнәмәхсус фәрди јарадычылыг габилијјәти дә өзүнү көстәрир

Характер чәһәт ондадыр ки, бир чох мәктәбләрдә, мәсәлән: 13, 125, 176, 208 нөмрәли мәктәбләрдә, сәрбәст мөвзуларда јазылан иншаларда шакирдләр ајры-ајры әсәрләрдән вә һәмин әсәрләрин гәһрәманларындан: «Полад нечә бәркиди», «Әсил инсан һаггында повест», «Кәнч гвардија», «Ленинград көјләриндә», «Узаг саһилләрдә», «Васили Тјоркин», «Татјана», «Достлуг галасы», «Ајкүн», «Зәнчинин арзулары», «Инсанын талеји», «Кәндчи гызы», «Дағлар архасында үч дост», «Сән һәмишә мәнимләсән», «Сумгајыт сәһифәләри» вә с. әсәрләрдән бәһс етмишләр.

Көрүндүјү кими шакирдләрин һаггында бәһс етдији әсәрләрин, демәк олар ки, әксәријјәти орта мәктәбләрдә кечилән програм материалы дејилдир.

Бу хүсусијјәт, һәмин мәктәбләрдә синифдәнхарич охунун јахшы тәшкил едилдијини вә һабелә шакирдләрин әдәби әсәрләрә мүстәгил гијмәт вермәк, мүһакимә јүрүтмәк бачарығына малик олдугларыны көстәрир.

Совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләрдән бири шакирдләри вәтәнпәрвәрлик, икидлик, гәһрәманлыг руһунда тәрбијә етмәк, көһнәлијин галыгларына гаршы мүбаризә едән, һәртәрәфли сағлам инсан јетирмәкдир. «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман» мөвзусунда сәрбәст инша јазан шакирдләрин әксәријјәти Меһди Һүсејнзадә, Алексеј Маресјев, Һүсејнбала Әлијев, Һәзи Асланов, Алмаз, Меһман вә с. әдәби гәһрәманлардан бәһс етмәләринин, онлара бәнзәмәк истәмәләринин башлыча сәбәби ондадыр ки, Меһди, Маресјев, Һүсејнбала,

Һәзи Асланов Вәтән уғрунда, халг уғрунда, Алмаз, Меһман јени һәјат уғрунда, көһнәлијә, шүурларда галан керилијә гаршы мүбаризә едән мүсбәт инсан сурәтләридир. Шакирдләрин бу гәһрәманлары севмәси вә онлара бәнзәмәјә чан атмалары, мүстәгил һәјата гәдәм гојан совет кәнчләринин вәтәнпәрвәрлик, чәсарәтлилик руһунда тәрбијә алдыгларыны көстәрир.

Сәрбәст мөвзуда јазылан иншаларда јухарыда сөјләдијимиз мүсбәт хүсусијјәтләрлә бәрабәр, бир сыра чидди гүсурлар да вардыр. Белә ки, бә'зи јазылар китаб чүмләләри илә долу олур. Мә'зунларын бир чоху әдәби әсәрләрә мүстәгил јанашмағы бачармыр, бу вә ја дикәр әдәби һадисә вә әһвалатлар һаггында ја шәхси мүһакимә јүрүдә билмир вә ја да јүрүтдүјү мүһакимәләр елми чәһәтдән нөгсанлы олур.

Бу шакирдләр бәдии әсәри мүстәгил тәһлил етмәји, әсас вә башлыча сурәтләри бир-бириндән, јахуд персонажлардан ајыра билмир, онлар әдәби һадисәләрә күнүн тәләбләри нөгтејинәзәриндән јанашмағы, јазычынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини ачмағы бачармырлар.

Јери кәлмишкән бир нечә кәлмә дә иншалара јазылан рә'јләр һаггында демәк истәрдик.

Бир чох јазылара верилән рә'јләр гәнаәтбәхш олмагла бәрабәр, јазынын үмуми руһуну әкс едә билир. Лакин бә'зи мәктәбләрдә, мәсәлән, Сијәзән шәһәр мәктәбиндә, Орчоникидзе рајону 50 нөмрәли фәһлә кәнчләр мәктәбиндә јазы ишләринин әксәријјәтинә верилән рә'јләр исә сон дәрәчә сәтһи олмагла бәрабәр, трафарет характер дашыјыр, һәтта бә'зи мүәллимләрин 2—3 чүмләдән ибарәт рә'јиндә белә үслуб, орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләри вардыр.

Шакирд сәрбәст мөвзу ады алтында билдији һәр һансы бир әсәр һаггында јаздығы, даһа доғрусу, китаб чүмләләрини јазыја көчүрдүјү һалда, мүәллим рә'јдә «Шакирд мөвзуну там баша дүшмүшдүр», «Инша кениш шәкилдә ишыгландырылмышдыр», «Шакирд мөвзуну дүзкүн баша дүшмүшдүр» јазмыш вә иншаны «5» вә ја «4» гијмәтә лајиг көрмүшдүр.

Инша јазылардакы белә гүсурларын башлыча сәбәбләриндән бири мүәллимләрин чох аз, бә'зән исә тәсадүфдән-тәсадүфә сәрбәст мөвзуларда инша јазылар апармасыдыр.

Scanned with CamScanner

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

Һамынын столүстү китабы

Һазырда бүтүн өлкәмиз ики бөјүк тарихи күнү тәнтәнә илә гаршыламаға һазырлашыр. Бунлардан бири Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын әлли иллији, икинчиси бу ингилабын башчысы, Совет дөвләтинин јарадычысы, бүтүн дүнја зәһмәткешләринин даһи рәһбәри В. И. Ленинин анадан олмасынын јүз иллијидир.

Бу тарихи вә тәнтәнәли күнләрлә әлагәдар олараг нәшријјатларымыз да һәр күн јени-јени әсәрләр нәшр едиб сатыша бурахыр. Бунлардан бири дә «В. И. Ленин тәрбијә вә тә'лим һаггында» әсәридир.

Бу әсәрдә даһи рәһбәр В. И. Ленинин тә'лим-тәрбијәнин мәгсәди, мәзмуну, үсул вә васитәләри һаггында чох гијмәтли фикирләри топланмышдыр.

Бу әсәри «Мaариф» нәшријјаты нәшр етмишдир.

Мә'лум олдуғу кими, В. И. Ленин илк мәгалә вә әсәрләриндән башламыш сон чыхышларына гәдәр тәрбијә, тәһсил, халг маарифи вә мәктәб мәсәләләри һаггында сон дәрәчә гијмәтли вә зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Онун бу ирси 1894-чү илдә јаздығы «Халг достлары» нәдир вә онлар сосиал-демократлара гаршы нечә мүбаризә едирләр» адлы әсәриндән башлајараг, өмрүнүн сон дөврләриндә — 1923-чү илдә јаздығы «Хатират дәфтәриндән сәһифәчикләр» әсәринә гәдәр 38 чилддә сәпәләнмишдир. Белә бир зәнкин вә гијмәтли ирсин бүтүн мүәллимләримизә чатдырылмасы, онларын бу ирсдән өз доғма ана дилләриндә охујуб истифадә етмәләри чох севиндиричи бир һалдыр.

«Маариф» нәшријјаты бу әсәри В. Г. Груздев тәрәфиндән 1963-чү илдә рус дилиндә тәртиб олунмуш китаб әсасында һазырламышдыр. Лакин буна бахмајараг Азәрбајчан дилиндә 1965-чи илдә бурахылмыш һәмин китабын да өзүнә көрә мүәјјән үстүнлүкләри вардыр. Белә ки, охучулар бу вахта кими В. И. Ленинин тә'лим-тәрбијә һаггындакы фикирләри илә онун Ушагкәнчнәшр тәрәфиндән 1948-чи илдә нәшр едилмиш «Кәнчләр һаггында» китабы илә таныш олурдулар. Лакин бурада да

Ленинин бир гисим мәгаләләри, хүсусилә 1894 вә 1895-чи илләрдә јазылмыш әсәрләриндә онун халг маарифинә аид фикирләри һәмин китаба дахил едилмишдир.

Јени тәртиб олунмуш китабда бүтүн бунлар нәзәрә алынмышдыр. Бундан әлавә Азәрбајчан дилиндә нәшр олунан һәмин китабын гијмәтли чәһәтләриндән бири дә одур ки, һәмин китаба долғун вә мәзмунлу бир кириш мәгаләси дә верилмишдир. Бу кириши профессор М. Мурадханов јазмышдыр. Профессор өз кириш мәгаләсиндә В. И. Ленинин тә'лим-тәрбијә вә маарифә аид китабда верилмиш мәгалә вә чыхышлары груплашдырмыш, бунлары гыса, лакин чох мәзмунлу тәһлил етмиш, мүгајисәләр апарма, мүасир шәраитлә әлагәләндирмә јолу илә охучуларда китаб һаггында там вә долғун тәсәввүр јаратмаға чалышмышдыр.

Азәрбајчан педагожи әдәбијјаты үчүн гијмәтли әсәрләрдән бири олан «В. И. Ленин тәрбијә вә тәһсил һаггында» әсәрини педагожи елмләр намизәди Ј. Талыбов нәшрә һазырламышдыр.

«В. И. Ленин тәрбијә вә тәһсил һаггында» әсәри бүтүн синиф вә фәнн мүәллимләринин, маариф ишчиләри, тә'лим-тәрбијә саһәсиндә тәдгигат ишләри апаран јолдашларын, бир сөзлә, һамынын столүстү китабы олмалыдыр.

«Бәлкә дә гајтардылар»

Халгымызын тарихиндә, онун ичтимаи фикир инкишафында јени мәрһәлә ачан, силинмәз изләр бурахыб кедән Чәлил Мәммәдгулузадәнин анадан олмасынын 100 иллик јубилејинә республикамызын һәр јериндә кениш һазырлыг ишләри көрүлүр. Бунунла әлагәдар олараг мәктәбләрдә әдәби-бәдии кечәләр кечирилир, сәркиләр, стендләр тәшкил олунур, дивар гәзетләри, бүллетенләр нәшр едир, драматургун сәһнә әсәрләрини тамашаја гојурлар.

Һәмчинин нәшријјат идарәләримиз бөјүк јазычынын әсәрләрини нәшр едирләр.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты бу јахынларда бу бөјүк сәнәт устасынын «Бәлкә дә гајтардылар» ады алтында һекајәләр китабыны нәшр етмишдир.

Һәр шејдән әввәл бу китабын гијмәтли чәһәти ондадыр ки, онун кириш һиссәсиндә бу бөјүк әдибин һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса, јығчам, долғун вә мәзмунлу бир мәгалә дә верилмишдир.

5553—8

Scanned with CamScanner

Бу мәгаләни охудугча онун һәр бир сәтриндә бүтүн һәјаты боју демократик идејалар чәбһәсиндән чыхыш едән бөјүк әдибин кәркин мүбаризәләрлә долу көркәмли симасы охучунун көзү гаршысында бир даһа чанланыр. Бурада дејилир ки, Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји о гәдәр бөјүкдүр ки, адам ону гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкир. Вахты илә рус чәмијјәтинин ојанышында Гогол, Чернышевски вә Шедрин нечә бөјүк тарихи рол ојнамышса, чаризмин вә јерли истисмарчыларын зүлмү алтында инләјән Азәрбајчанын да ојанышында Ч. Мәммәдгулузадә еләә бөјүк рол ојнамышдыр. Дүнја әдәбијјатынын башга устад сәнәткарлары кими Ч. Мәммәдгулузадә дә өз халгынын бәдии сөз инкишафы тарихиндә јени дөвр ачмыш, сәнәти илә ағылларда ингилаб јаратмыш, әдәби инкишафа истигамәт верәрәк, «молланәсрәддинчиләр» ады илә мәшһур олан јени јазычылар нәсли тәрбијә едиб јетишдирмишдир. Бир јазычы, бәдии сөзүн бөјүк устады кими Ч. Мәммәдгулузадәнин дәрди халг дәрди иди. Халгын фачиәси, кәдәри вә бунлары доғуран ичтимаи амилләрин ифшасы, мәдәнијјәтә, сәадәтә, азадлыға чағырыш бунун бүтүн јарадычылыг мотивләринин әсасыны тәшкил едирди.

Ч. Мәммәдгулузадә узун мүддәт халг мүәллими олмушдур. Буна көрә дә о, бәдии јарадычылығында да мәктәб, тә'лим-тәрбијә мәсәләләрини унутмајыбдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, әввәлчә һекајә шәклиндә јаздығы, сонра комедијаја чевирдији «Данабаш кәндинин мәктәби» әсәрини көһнә мәктәбин тәсвиринә һәср етмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин көркәмли бир сәнәткар кими усталығы ондан ибарәт иди ки, о, әсәрләриндә чәмијјәтин тәк-тәк фәрдләринә вә ја групларына аид олан мәсәләләри дејил, халгын үмуми талеји илә бағлы олан мәсәләләри, халг тарихинин бүтөв мәрһәләсини екс етдирән һәјати лөвһәләри гәләмә алырды.

Бүтүн јарадычылығы дөврүндә демократик идејалар чәбһәсиндән чыхыш едән бөјүк әдиб Совет һакимијјәти илләриндә бәдии вә публисистик фәалијјәтини ејни чошгунлугла давам етдирмишдир. Бу заман о, јени гурулушун дахили вә харичи дүшмәнләри илә амансыз мүбаризә апармышдыр.

«Данабаш кәндинин мәктәби», «Дәли јығынчағы» пјесләрини, «Бәлкә дә гајтардылар», «Ханын тәсбиһи», «Консулун арвады» вә с. һекајәләрини јаратмышдыр.

Мүәллифин «Бәлкә дә гајтардылар» ады алтында нәшр олунан китабына әдәбијјатымызын гијмәтли инчиләриндән бири олан «Гузу», мәшһур һекајәләриндән «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну», «Уста Зејнал», «Иранда һүрријјәт», «Гурбанәли бәј», «Тахыл һакими», «Консулун арвады» вә с. отуза гәдәр әсәри дахил едилмишдир.

«Бәлкә дә гајтардылар» әсәрини чапа Аббас Заманов јолдаш һазырламышдыр.

* * *

Мәктәб вә чәмијјәт һәјатында јазынын ролу чох бөјүкдүр. Буна көрә мәктәбдә тәһсил системинә дахил олан фәнләр ичәрисиндә ана дили олдугча мүһүм јер тутур. Башга чүр дә ола билмәз. Чүнки һәр бир мәктәбли өз ана дилиндә шифаһи вә јазылы шәкилдә фикрини ифадә етмәји бачармалыдыр.

Јазы ишләри шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә, нитгләринин инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә, онларда ифадәли, сәлис нитг вәрдишләринин јарадылмасы ишиндә дә бөјүк рол ојнајыр.

Мәктәбдә там савадлы јазы јазмағы бачармаг тәдрис ишиндә мүвәффәгијјәт газанмагда хејли бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Дүзкүн јазы вәрдишинин әсасы ибтидаи мәктәбдә гојулур. Бурада ана дили мүәллими шакирдләрә програм даирәсиндә, савадлы јазыб охумағы өјрәдир. Шакирдләр јухары синифләрә кечдикчә бу вәрдишләр даһа да артыр вә мөһкәмләндирилир.

Ибтидаи мәктәбин I синфиндән башланан јазы XI синфә кими давам етдирилир.

I—XI синиф шакирдләри јазынын мүхтәлиф нөвләри илә таныш олур вә мәктәбдә тәһсил алдыглары мүддәтдә бунларын әсасында тәмринләр едирләр.

Мәктәбдә апарылан јазы ишләри илә әлагәдар олараг «Маариф» нәшријјаты сон вахтларда бир сыра китаблар нәшр етмишдир. Ашағыда һәмин китабларын хүласәси илә охучуларымызы таныш едирик.

«Ифадә јазы мәтнләри»

Бу китаб I—IV синифләр үчүндүр. Китабда ифадә јазылмаг үчүн хејли мәтн верилмишдир.

«Ифадә јазы мәтнләри» китабынын әввәлиндә нәшријјатдан верилән гејддә дејилир ки, бурада ифадә јаздырмаг үчүн мәтнләр верилмишдир. Мәтнләрин сечилмәсиндә вә тәртиб едилмәсиндә синифләр үзрә мүәјјән ардычыллыг көзләнил-

Scanned with CamScanner

миш, əсас дидактик принсипләр нәзәрә алынмышдыр. Сечилмиш мәтнләрин мәзмунча садә, марағлы, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләринә, билик сәвијјәләринә мүвафиг олмасына да диггәт јетирилмишдир.

Шакирдләрин билијини кенишләндирмәк, охунмуш материалы һәјатла, ушагларын тәчрүбә вә мүшаһидәләри илә әлагәләндирмәк мәгсәди илә бир сыра мәтнләрин ахырында суал вә тапшырыглар да верилмишдир. Бундан әлавә бә'зи мәтнләрин ахырында һазыр план верилмиш, јазылышы шакирдләр үчүн чәтин олан сөзләр дә көстәрилмишдир.

Бә'зи мәтнләрин ахырында шәкилли план да верилмишдир. Һәмин шәкилләр мәтнин мәзмунуна ујғун олараг сөзлә тәсвир едилмәлидир.

Китаба мүәллиф тәрәфиндән «Методик көстәришләр» башлығы алтында изаһат да верилмишдир.

Бурада мүәллиф ифадә јазы һаггында мә'лумат, онун мәгсәд вә әһәмијјәтиндән гыса бәһс етмишдир.

Мүәллиф, мүәллимин ишини асанлашдырмаг үчүн бә'зи мәтнләрин ахырында план вермишдир. Бу планы мүәллим дәјишдирә дә биләр, лазым кәләрсә, она мүәјјән әлавәләр дә едә биләр.

Мүәллиф ону да көстәрир ки, мүәллим шакирдләрдә образлы ифадәләрә мараг ојатмалыдыр. Ифадә јазыны јохларкән мәзмунун дүзкүн верилмәсинә, тәһриф едилмәмәсинә, плана нечә риајәт едилмәсинә, һадисәләрин инкишафына, чүмләләрин синтактик чәһәтдән дүзкүн гурулмасына, орфографија, дурғу ишарәләринә диггәт јетирмәлидир.

«Ифадә јазы мәтнләри» китабында әмәли јазылар, һекајә вә тәртиб етмәк үчүн мөвзулар, инша мөвзулары һаггында да данышылыр вә нүмунәләр верилир.

Бу китаб I—IV синиф мүәллимләри үчүн вәсаитдир. Китабын мүәллифи Н. Исмајылзадә јолдашдыр.

«Ифадә јазы мәтнләри»

Һәмин китабча V—VIII синифләрдә чалышан мүәллимләрә мәхсус вәсаитдир. Китабчанын үчүнчү нәшридир. Әввәлки нәшрләрдән фәргли олараг бурада методик көстәришләр даһа да јахшылашдырылмыш вә кенишләндирилмиш, мәтнләрин сајы исә хејли артырылмышдыр. Мәтнләрин сечилмәсиндә дидактик принсипләр вә методик мүлаһизәләр көзләнилмишдир.

Китабчада, шакирдләрин коммунист тәрбијәси үчүн һәм классик, һәм дә мүасир әдәбијјатымыздан мүнасиб мәтнләр вә парчалар топланылмышдыр.

Китабчада «Ифадә јазы тә'лими һаггында» башлығы алтында бә'зи методик көстәришләр дә верилмишдир. Бурада мәктәбдә јазы тә'лиминин үмуми системиндә ифадә јазынын әһәмијјәтиндән бәһс олунур, онун мәгсәд вә вәзифәси изаһ едилир.

Китабчанын мүәллифи М. Асланов јолдашдыр.

«Имла мәчмуәси»

«Маариф» нәшријјаты Әзиз Әфәндизадәнин «Имла мәчмуәси» адлы методик китабыны јенидән әсаслы сурәтдә ишләнмиш вә тәкмилләшдирилмиш һалда чап етмишдир.

«Имла мәчмуәси» китабы V—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан дәрс дејән мүәллимләр үчүн олдугча фајдалы бир васитәдир.

Бу китабын нәшриндән әсас мәгсәд, һәмин синифләрдә дәрс дејән мүәллимләрә орфографија вә дурғу ишарәләринә аид әмәли мәшғәләләр үчүн материал вермәкдир. Китабдакы мәтнләр ики һиссәдән ибарәтдир. Һәр ики һиссәдә имланын изаһлы, хәбәрдарлыг, сечмә, јохлама, јарадычы вә с. нөвләринә аид материаллар верилмишдир.

Мүәллиф китабынын киришиндә имла јазыларынын апарылмасы гајдасы һаггында долғун вә мәзмунлу изаһат вермишдир.

Мүәллиф китабында илк дәфә Липетск вилајәти мәктәбләриндә тәтбиг олунан вә республикамызын мәктәбләриндә истифадә едилмәјә башлајан комментаријалы јазы нөвүнү дә әсәриндә әкс етдирмишдир.

«Имла мәчмуәси»ндә садә вә мүрәккәб чүмләләрдә, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринин ишләнилмәси һаггында мә'лумат, чүмлә нүмунәләри вә буна аид садә мәтнләр дә верилмишдир. Азәрбајчан дили мүәллимләри јени өјрәдилән гајдаларла јанашы, әввәлләр кечилмиш гајдаларын тәкрарыны да мәчмуә васитәсилә даһа дәриндән өјрәнә биләрләр.

Мүәллиф һәмин китабын әввәлки нәшри һаггында мүәллимләрин тәнгиди фикирләрини, арзу вә тәклифләрини нәзәрә алмыш вә китабын јени нәшрини даһа да мәзмунлу етмишдир.

«Имла мәчмуәси» китабына 30-дан артыг јени мәтн әлавә едилмишдир. Мүәллиф мәтнләрин тәрбијәви характер дашымасы вә марағлы олмасына да чалышмышдыр.

«Ибтидаи синифләрдә ифадәли гираәт һаггында»

Педагожи тәчрүбә артыг чохдан сүбут етмишдир ки, китабы јахшы охумағы бачармајан шакирд охудуғунун мәзмунуну да баша дүшмүр, ја да баша дүшмәкдә чох чәтинлик чәкир.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, бу нәтиҹәни арадан галдырмаг, шакирдләрин һәртәрәфли инкишафына наил олмаг ишиндә ибтидаи синифләрдә гираәтин ролу чох бөјүкдүр. Белә ки, гираәт дәрсләриндә шакирдләр тәбиәт вә ҹәмијјәтдә баш верән мүхтәлиф һадисәләрлә таныш олур, әсил јени билик әлдә едирләр.

Гираәт заманы шакирдләрин коммунист дүнјабахышы формалашыр, кенишләнир. Үмумијјәтлә, тә'лим-тәрбијә ишләринин дүзкүн тәшкилиндә гираәтин бөјүк ролу вардыр. Чүнки әкәр шакирддә баша дүшәрәк, фикирләшәрәк, һисс едәрәк охумаг бачарығы инкишаф едәрсә, бу гираәт шакирдә бөјүк тәрбијәви тә'сир көстәрә биләр.

Шакирдләрин шүурлу гираәтинин формалашмасында ифадәли гираәт үмуми әһәмијјәтә маликдир. Бунун үчүн ибтидаи мәктәбдә, хүсусилә, I—III синифләрдә мүәллим тәрәфиндән ифадәли гираәт нүмунәсинин верилмәси зәруридир.

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика шө'бәси буну нәзәрә алараг ибтидаи синифләрдә ифадәли гираәтин тәшкили саһәсиндә мүәллимләрә көмәк көстәрмәк мәгсәди илә «Ибтидаи синифләрдә ифадәли гираәт һаггында» адлы методик китабча нәшр етмишдир. Һәмин китабчада ибтидаи синифләрдә ифадәли гираәтин кечирилмәси үсулундан бәһс олунур. Бунунла әлагәдар олараг габагчыл мүәллимләрин бу саһәдә әлдә етдикләри мүсбәт иш тәчрүбәләри дә китабчада тәблиғ олунур.

«Ибтидаи синифләрдә ифадәли гираәт һаггында» методик вәсаитин мүәллифи Ш. Микајылов јолдашдыр.

Һәмин методик китабча ибтидаи синифләрдә дәрс дејән бүтүн мүәллимләрә мәхсусдур.

«Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә даир»

Мәктәбин гаршысында чох бөјүк вә ҹидди вәзифәләр дурур. Мәктәб ҝәнҹ нәсли һәјата һазырламалы, онлары нәинки елмләрин әсаслары илә силаһландырмалы, һәм дә коммунизм руһунда тәрбијәләндирмәли, онлара нәҹиб әхлаги сифәтләр

ашыламалыдыр. Бу, мәктәбдә дәрс дејән бүтүн мүәллимләрин шәрәфли вәзифәсидир. Бу мә'нада дил вә әдәбијјат мүәллимләринин дә үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Онлар да өз дәрсләриндә һәмин мәсәләнин јеринә јетирилмәсинә чалышмалыдырлар. Бу ҹәһәтдән јахын вахтларда нәшр олунан «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсинә даир» методик мәктуб диггәти ҹәлб едир. Бу китабчада әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси мәсәләләриндән бәһс олунур.

Китабчанын мүәллифләри ајры-ајры мүәллимләрин тәчрүбәси әсасында әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик, халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији, әмәјә вә әмәк адамларына мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмалары кими мәсәләләрә тохунур, габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәси саһәсиндә әлдә етдикләри тәчрүбәдән бәһс едирләр.

Китабчада иш тәчрүбәсиндән бәһс олунан габагчыл мүәллимләрдән бири Бакыдакы 56 нөмрәли бејнәлмиләл орта мәктәбин мүәллими Зиба Сүлејманова јолдашдыр. Китабчада нағыл олунур ки, Зиба мүәллим халг шаири С. Вурғунун «Заманын бајрагдары» поемасына халгымызын «ағалар-гуллар» дүнјасында кечирдији фаҹиәли һәјатын тәсвири илә башлајыр. О, поеманы һиссә-һиссә охудугча пул, капитал, вар, дөвләт үзәриндә гурулмуш залымлар вә мәзлумлар, һакимләр вә мәһкумлар, мүфтәхорлар вә зәһмәткешләр дүнјасы шакирдләрин нәзәриндә ҹанланыр. Бунунла јанашы олараг поемада бүтүн бәшәријјәти, инсанлығын јаратдығы мадди-мә'нәви мәдәнијјәти фашизм таунўндан хилас едән, сүлһ, сәадәт бајрағыны бир даһа јүксәкләрә галдыран совет халгынын әзәмәти ҝәнҹләрин көзләри өнүндә рәнкарәнк лөвһәләрлә өтүб кечир. Поема инсан нәслинин бөјүк тәнтәнәсинин тәрәннүмү илә битир.

Бәшәријјәт бу тәнтәнәјә һансы гүдрәтли бир гүввәтин көмәји илә чатмышдыр?

Поеманын поетик мисраларындан ајдын олур ки, һәмин гүввә Коммунист Партијасыдыр. Бәли, инсанлығын мин иллик арзусуну јеринә јетирән, бүтүн халглары азадлыға, сәадәтә, хошбәхтлијә доғру апаран, шән һәјата чатдыран «бәшәрин виҹданы, ешги, үрәји» доғма Коммунист Партијасыдыр—заманын бајрагдарыдыр.

Зиба мүәллим програмда тәдриси нәзәрдә тутулан материалларла јанашы олараг синифдәнхариҹ оху просесиндә, дәр-

Scanned with CamScanner

нәк мәшғәләләриндә дә шакирдләрин сијаси-мәфкурәви тәрбијәсинә чидди фикир верир.

Китабчада Товуз шәһәриндәки А. С. Пушкин адына орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Әскәр Һүсејновун, Нуха рајону Охуд кәндиндәки орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Нурпаша Һүммәтовун, Бакынын Киров рајонундакы 30 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Кәвсәр Кәримованын да әдәбијјатын тәдрисини һәјатла, дөврүмүзүн бөјүк тарихи һадисәләри илә әлагәләндирмәләриндән, һәр бир дәрсин мүәјјән тәрбијәви характер дашымасына чидди фикир вермәләриндән, кәнчлијә нәчиб дујғулар, инчә һиссләр, көзәл сифәтләр ашыламаларындан да бәһс олунур.

Китабчанын мүәллифләри Т. Мусајев вә Ә. Әбдүлов јолдашлардыр.

1965-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ БӘ МАТЕРИАЛЛАР

	№	Сәһ.
Мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтини даһа да јахшылашдыраг	I	3
Тә'лимин кејфијјәтини јүксәлтмәк мәсәләләринә һәср олунмуш елми-практик конфранс	III	3
Проф. А. Абдуллајев — Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында	II, III	3
Проф. А. Абдуллајев — Мәктәбләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти кәтирәк	III	8
Ф. Ағајева — Азәрбајчан дилиндә јарымчыг чүмләләрин бә'зи типләри һаггында	IV	61
Ә. М. Асланов — Сахур тәркибли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри	II	50
М. А. Асланов — Әдәбијјат дәрсләриндә әјанилик	II	62
Б. Әһмәдов — Нитгин мәзмуну вә формасы арасындакы гаршылыглы әлагәјә даир	III	29
Б. Бағыров — VIII синифдә «Комсомол поемасы»нын тәдриси тәчрүбәсиндән	II	82
Б. Бағыров — Әдәбијјат тәдрисинин һәјатла әлагәләндирилмәси тәчрүбәсиндән	III	100
Һ. Балыјев — Орта мәктәбдә үслубијјат мәшғәлләринин апарылмасына даир	III	48
А. Гурбанов — В. И. Ленин вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри	III	19
Сүлејман Әһмәдов — Биринчи синиф шакирдләринин чүмлә вә рабитәли мәтн үзәриндә ишләтмәк јоллары	I	8
Сәјјад Әһмәдов — Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләрини нечә инкишаф етдирирәм.	I	38
Сәјјад Әһмәдов — V синифдә фонетика бәһсини диалект шәраитиндә нечә тәдрис едирәм	IV	37
Ч. Әһмәдов — Әдәбијјат тәдрисини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә	I	58
Ә. Әлијев — Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	I	68
Т. Әһмәдов — Н. Нәримановун «Наданлыг» комедијасынын тәһлили һаггында	I	62
М. Ә. Әскәров — Бөјүк маарифпәрвәр шаир	III	90
Н. Әһмәдов — Садә чүмләнин тәдриси просесиндә шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси	III	37

Scanned with CamScanner

З. Әлијева — Сәрбәст мөвзуларда јазылан иншалар һаггында	IV	104
Р. Әсәдов — Мәктәб грамматикасы фәнининн нәзәри әсасларынын мәнтигլә олан әлагәсинә даир	IV	51
Ә. Зејналов — Мүбтәданын әлавәләри	I	52
Ә. Ибраһимов — Лирик әсәрләрин тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	100
З. Јусифов — Сејид Һүсејнин «Кор кишинин арвады» һекајәсинин тәдрисиндә шакирдләрин атеист тәрбијәси	I	74
Ј. Јагубов — Инша јазыларда гаршыја чыхан чәтинликләр вә бунларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында	IV	85
Ј. Кәримов — Ибтидаи синифләрдә лүғәт ишинин апарылмасына даир	II	14
К. Кәримов — Мүрәккәб чүмлә тәдрисинин бә'зи мәсәләләринә даир	II	32
К. Кәримов — Мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләр	III	55
Нагы Күнәшли — Әмәли јазыларын өјрәдилмәсинә аид дәрс нүмунәләри	II	24
Н. Күнәшли — Тә'лим әмәјинин мүһүм сәнәди	IV	24
Д. Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә никбинлик тәрбијәси һаггында	I	77
Ә. Мирзәјев — Инша јазыја һазырлыг, онун апарылмасы, јохланылмасы вә сәһвләрин дүзәлдилмәси тәчрүбәсиндән	I	91
Ә. Мәммәдов — Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә әдәбијјат дәрнәји мәшғәләләринин ролу	I	99
М. Мә'симов — Совет дөврүндә илк сатирик һекајәләр һаггында	II	74
Ч. Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләрини нечә тәдрис едирәм	II	92
Һ. Мәммәдов — IX—XI синифләрдә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән	II	98
Ш. Мусајев — Грамматика дәрсләринин тәдрисиндә әјанилиқдән нечә истифадә едирәм	III	67
Ә. Мәммәдов — Ибтидаи мәктәбин I—III синифләриндә «Гоша сәсли сөзләрин» тәдрисинә даир	IV	18
Р. Мустафајева — Мән әдәбијјаты шакирдләрә нечә севдирирәм	IV	80
Д. Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә көзәллик һиссини нечә инкишаф етдирирәм	IV	93
Һ. Рәсулов — Шакирдләрин нитгинин инкишафында бәдии парчаларын әзбәрләнмәсинин әһәмијјәти	IV	72
Ә. Сүлејманов — Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили тәдрисинин бә'зи хүсусијјәтләри һаггында	III	72
М. Һәсәнов — Сифәт, сај вә әвәзлијин тәдриси заманы нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрә даир	I	27
К. Һачыбәјова — Сифәт бәһсинин өјрәдилмәсиндә мүгајисә үсулундан нечә истифадә едирәм	II	42
Н. Һүммәтов — Азәрбајчан дилиндә инша јазыларда шакирд мүстәгиллијинин вә мүшаһидә габилијјәтини инкишаф етдирмәк тәшәббүсүндән	IV	30
Б. Шүкүрова — Тапмачалар вә аталар сөзү шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәјин васитәсидир	I	20
Ә. Ширинов — Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә дәрслик вә тапшырыглар үзрә мүстәгил ишләрин тәшкилинә даир	I	44
Ә. Ширинов — Тә'лим просесинин фәаллашдырылмасында мүгајисәнин ролу һаггында	III	82
Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик.	I	105
	II	101
	III	121
	IV	112

Редаксија hej'əти: **А. Абдуллаjев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Чапа имзаланмыш 30/X-1965-чи ил. Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}=3,88$ кағыз вәрәги, 7,05 чап вәрәги.
ФГ 03020 Сифариш № 5553 Тиражы 6.150.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами, 58, III мәртәбә.
Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси. Бакы, 8-чи Хребтовы күчәси, 529-чу мәһәллә.

Scanned with CamScanner

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1965

Scanned with CamScanner